

A-1181

INSTYTUT TURYSTYKI

ATRAKCYJNOŚĆ TURYSTYCZNA POLSKI DLA LUDNOŚCI
NIEMIECKOJĘZYCZNEJ

Opracował:

dr Andrzej Jagusiewicz

Współpraca i wykonanie rysunków

mgr Henryk Legienis

Warszawa 1990

SPIS TREŚCI

	str.
Wprowadzenie	3
I. Losy ziem północnych i zachodniach ...	5
1. Przemienność polityczna i terytorialna	5
2. Zaszłości etniczne	8
II. Spuścizna historyczno-kulturowa	14
1. Osadnictwo historyczne	16
2. Zamki, twierdze i fortyfikacje	20
3. Wielkie rezydencje	26
4. Kościoły, klasztory i sanktuaria	29
5. Placówki i zbiory muzealne	32
6. Wielkie bitwy i nekropolia	36
III. Założenia recepcji i obsługi	44
1. Obszary recepcyjne	44
2. Przyjazdy turystyczne	49
3. Baza usługowa	54
4. Krzyżacki szlak turystyczny	64

Literatura

Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zostało wykonane na zlecenie Ministerstwa Rynku Wewnętrznego jako materiał mający służyć promocji turystycznej Polski za granicą oraz ułatwić pozyskanie inwestorów zagranicznych.

Opracowanie ma charakter ekspertyzy naukowej, stawiającej sobie za cel ukazanie atrakcyjności turystycznej Polski dla ludności niemieckojęzycznej, przedstawienie jej związków z historią i kulturą polską oraz zobrazowanie bogatego, wspólnego dziedzictwa historycznego i kulturowego jako istotnych, a dotychczas nie w pełni docenianych walorów turystycznych. Jest to pierwsza próba ujęcia tego, z wielu względów bardzo trudnego tematu, opierająca się na różnych materiałach i źródłach specjalistycznych, głównie polskich.

Zakres opracowania obejmuje właściwie całą Polskę, jednak ze zrozumiałych względów, wynikających z zaszłości historycznych oraz z krótkiego czasu przeznaczonego na wykonanie ekspertyzy, główna uwaga została skupiona na ziemiach zachodnich i północnych jako obszarach szczególnego przenikania się polskich i niemieckich wpływów politycznych, kulturowych i etnicznych. W ekspertyzie starano się wydobyć aspekty etniczne, pamiętając jednak przy tym, że na przestrzeni swoich dziejów ziemie te były polem ścierania się różnych wpływów państwowych, narodowościowych, religijnych i kulturowych, dzięki czemu można mówić w tym wypadku o europejskiej spuściźnie kulturowej, stanowiącej wspólny dorobek kilku narodów

Na treść opracowania składa się krótki rys naświetlający przemienność polityczną i etniczną na ziemiach północnych i zachodnich, a następnie szersze omówienie spuścizny historycznej i kulturowej ze szczególnym uwzględnieniem zabytków materialnych. Na tej podstawie wskazano tereny i miejscowości przedstawiające szczególną atrakcyjność dla turystów niemieckojęzycznych oraz sformułowano wnioski dotyczące recepcji i obsługi, nawiązując w tym względzie do wcześniejszych propozycji krajowych dla turystyki zagranicznej. Bardziej szczegółowo natomiast przedstawiono koncepcję trasy dla turystyki międzynarodowej w postaci krzyżackiego szlaku turystycznego.

Warto podkreślić, że w trakcie prac nad ekspertyzą przeprowadzono wywiady z biurami podróży i pilotami obsługującymi grupy niemieckojęzyczne. Informacje zaś i wybór obiektów szczególnie atrakcyjnych zweryfikowano na podstawie materiałów i konsultacji konserwatorów zabytków i Biur Dokumentacji Zabytków w województwach północnych i zachodnich.

I. Losy ziem północnych i zachodnich

1. Przemienność polityczna i terytorialna

Burzliwe dzieje państwa polskiego spowodowały, że niektóre części obecnej Rzeczypospolitej, stanowiące prastare ziemie słowiańskie, przez długi czas znajdowały się w obrębie państw ościennych. Najbliższa dzisiejszym granicom była Polska piastowska około 1000 roku, kiedy to właściwie z obecnego terytorium jedynie jego część północno-wschodnia, zamieszkała wtedy przez plemiona staropruskie, leżała poza granicami królestwa polskiego.

Do głównych terenów spornych między Polską a jej sąsiadami z zachodu i południa należały ziemie Prusów oraz Śląsk, Pomorze i Ziemia Lubuska. W toku licznych wojen terytoria staropruskie i niektóre rdzennie słowiańskie dostawały się stopniowo pod panowanie niemieckie. Najwcześniej, bo już od połowy 13 wieku, po okresie ciągłych najazdów margrabiów miśnieńskich i łużyckich, została przez Branderburgię zagarnięta Ziemia Lubuska i sąsiadujące z nią południowe rubieże Pomorza Zachodniego. Utworzona na zdobytych terenach Nowa Marchia stała się przyczółkiem dla dalszej ekspansji, a jednocześnie obszarem nasilonej kolonizacji niemieckiej, przy udziale zakonów templariuszy, joannitów i cystersów.

Pomorze Zachodnie, po krótkich okresach przynależności politycznej i kościelnej za panowania Mieszka I i Bolesława Krzywoustego, oderwało się ostatecznie od Polski już w 12 wieku, tworząc księstwa pomorskie, rządzone przez dość szybko zniemczoną dynastię Gryfitów. Od 1180 r. ziemia pomorska

stanowiła jedno z księstw niemieckiego cesarstwa, a potem uznała zwierzchność brandenburską. Po wygaśnięciu książęcej linii gryfickiej, w połowie 17 wieku Pomorze Zachodnie zostało podzielone między Brandenburgię i Szwecję, a następnie opanowane w całości przez powstałe Królestwo Prus, stając się domeną wielkiej własności junkierskiej.

Inaczej potoczyły się losy Pomorza Wschodniego. Po okresach przynależności do Polski i istnienia księstwa dzielnicowego z własną dynastią, zostało na początku 14 wieku opanowane przez Krzyżaków. W wyniku wojny trzynastoletniej i na mocy pokoju toruńskiego powróciło do Korony jako Prusy Królewskie i dopiero podczas rozbiorów ponownie znalazło się w granicach niemieckich Prus.

Śląsk, włączony do Polski przez pierwszych Piastów, od zarania jej państwowości był polem zaciętych walk z Niemcami i sporów z Czechami. Począwszy od 12 wieku stał się odrębną dzielnicą, rządzoną przez Piastowiczów Śląskich, osiągając znaczny rozkwit gospodarczy i kulturalny za panowania Henryków: Brodatego, Pobożnego i Probusa. Postępujące z biegiem czasu rozdrobnienie polityczne na wiele księstw, których władcy poprzez liczne koligacje stawali się właściwie Niemcami, pozwoliło na umocnienie wpływów czeskich oraz opanowanie całego Śląska przez równie zniemczoną i popierającą żywioł niemiecki dynastię Przemyślidów i ich następców niemieckich Luksemburgów, czego potwierdzeniem stało się zrzeczenie⁷ praw dziedzicznych do tej dzielnicy przez Kazimierza Wielkiego. Okres reformacji przyniósł przyjęcie luteranizmu przez większość miast i księstw śląskich, a także przejęcie Śląska wraz z innymi ziemiami

Czech przez austriackich Habsburgów w 16 wieku, co zaowocowało prześladowaniami protestantów i nawrotem katolicyzmu. Liczne wojny toczone na tle religijnym i sukcesyjnym w dwu następnych stuleciach zakończyły się wcieleniem całego prawie Śląska do Prus i umocnieniem ich potęgi w Europie.

Znamienne były dzieje ziem pogańskich Prusów, zamieszkujących krainę między dolnym Niemnem a dolną Wisłą. Już pierwsi władcy polscy podejmowali próby podporządkowania Prus, jednak akcje militarne i działalność misyjna, między innymi cystersów z Lekna i Oliwy, nie przyniosły rezultatów. Podboju dokonał dopiero niemiecki zakon krzyżacki i to dzięki pomocy papieskiej i cesarskiej oraz posiłkom z Niemiec i Polski. Po pięćdziesięcioletnich walkach w 13 wieku opanował on całą krainę pruską, której tubylcza ludność została częściowo wytępiona lub w następnych wiekach całkowicie zgermanizowana. Rozkwit państwa krzyżackiego przypadł na 14 stulecie, kiedy to w jego granicach znalazła się znaczna część Pomorza. W wyniku długotrwałych wojen krzyżacko-polskich państwo zakonne uległo ^dpożądowi w drugiej połowie 15 wieku, dzięki czemu Warmia i ziemia chełmińska zostały przyłączone do Korony. Utworzone po sekularyzacji zakonu krzyżackiego Prusy Książęce, rządzone przez Hohenzollernów, stały się początkowo dziedzicznym lennem Polski. Na początku 18 wieku po połączeniu z Brandenburgią weszły w skład niemieckiego Królestwa Prus, które wkrótce opanowało Śląsk, a potem w wyniku rozbiorów uzyskało znaczną część macierzystych ziem ówczesnej Rzeczypospolitej, łącznie z Prusami Królewskimi.

2. Zaszłości etniczne

Na przestrzeni dziejów polskie ziemie podlegały żywiołowej lub planowej ekspansji ludnościowej i kulturowej, idącej od zachodu i południa i posuwającej się coraz bardziej ku wschodowi wraz z nowymi falami kolonizacji niemieckiej.

W średniowieczu szczególną rolę odegrało naturalne parcie demograficzne na wschód, spowodowane przeludnieniem w Europie Zachodniej i mające w tym czasie przeważnie pokojowy i postępowy charakter cywilizacyjny. Nabrawszy wielkiego rozmachu w połowie 12 wieku, skierowało się ono najpierw na podbite ziemie między Łabą i Odrą, a w następnych dwu stuleciach do Czech, Polski, Węgier, Skandynawii i Rusi oraz Prus i Inflant.

W Polsce osadnicy niemieccy, nierzadko zresztą ściągani z inicjatywy książąt i możnowładców, przyjmowani byli chętnie, szczególną przychylnością i przywilejami darzył ich Kazimierz Wielki. Liczni przybysze z zachodu zwiększali bowiem rzadkie ówczesne zaludnienie kraju, a jednocześnie przynosili z sobą nową technikę i nowe umiejętności. Oni to wprowadzili w Polskę postępową wówczas uprawę ziemi systemem trójpolowym, dzięki nim rozwijało się rzemiosło i handel oraz powstawały nowe osady miejskie i wiejskie, zakładane na prawie niemieckim.

Owe naturalne osadnictwo niemieckie przynosiło jednak różne skutki dla Polski. W większości miast dominowała zamożna ludność niemiecka, stan taki utrzymywał się właściwie aż do epoki industrializacji, która dopiero spowodowała wśród mieszczaństwa zanik hegemonii Niemców lub osób będących ewidentnie pochodzenia niemieckiego. Podobnie i wśród duchowieństwa świeckiego i zakonnego długo przeważał kler niemiecki.

Wszystko to stwarzało pewne zagrożenie dla polskości, czego dobitnym przykładem był chociażby bunt zniemczonych wówczas miast: Krakowa, Sandomierza i Wieliczki, pod wodzą krakowskiego wójta Alberta przeciwko Władysławowi Łokietkowi. Historia zna jednak i odmienne przykłady, chociażby takie jak antykrzyżacki Związek Pruski, który mimo że zdominowany przez niemieckie mieszczaństwo zabiegał o połączenie Prus z Polską. W takim kontekście warto podkreślić, że zniemczeniu uległy właściwie tylko ziemie niepodlegające politycznie państwowości polskiej, wśród nich Śląsk i Pomorze, zwłaszcza Zachodnie. Na ziemiach Królestwa Polskiego następował natomiast proces stopniowej asymilacji społeczności niemieckiej, której członkowie stawali się coraz bardziej Polakami niemieckiego pochodzenia, nierzadko zasłużonymi dla swojej nowej ojczyzny, chociażby jak pochodzący z Nadrenii kupiec Nikolaus Wirsing - słynny Wierzynek, czy też Jan Dek-ert - prezydent miasta Warszawy w okresie Sejmu Czteroletniego.

Poszczególne krainy w różnym stopniu poddawały się żywiołowi niemieckiemu. Najwcześniej ugięła się przed nim ziemia lubuska i gorzowska oraz Pomorze Zachodnie, gdzie gorącymi propagatorami niemczyzny byli panujący książęta gryficcy i biskupi kamieńscy. W ciągu kilku wieków prawie całe Pomorze Zachodnie uległo germanizacji, czemu sprzyjało przyjęcie luteranizmu oraz ścisłe związki gospodarcze z zachodem. Toteż w przededniu pierwszej wojny światowej większa liczba ludności polskiej występowała tylko na ziemi bytowskiej i lęborskiej oraz sporadycznie w okolicach Słupska, Miastka i Wałcza. W Szczecinie, liczącym wtedy 250 tys. mieszkańców było zaledwie kilka tys. Polaków.

Część wschodnia natomiast-Pomorze Gdańskie, pozostawało stale w mniej lub bardziej ścisłym związku z Polską, czemu sprzyjała również podległość kościelna tej krainy. Pomimo zajmowania Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w 14-15 wieku, przesądziło to o polskiej przynależności etnicznej tych ziem oraz znajdowało wyraz w znacznym udziale tubylczej, katolickiej ludności kaszubskiej i polskiej, przy przewadze elementu niemieckiego w miastach.

Na terenie Prus Wschodnich sytuacja etniczna była bardziej złożona. Kolejnym falom kolonizacji niemieckiej towarzyszyło równoległe osadnictwo polskie, głównie z Mazowsza oraz Ziemi Chełmińskiej i gdańskiej. Przypuszcza się, że w państwie krzyżackim, liczącym około pół miliona mieszkańców, po równo było ludności niemieckiej, pruskiej i polskiej. Napływ polskiego chłopstwa z pobliskiego Mazowsza do południowej części Prus spowodował powstanie grupy ludnościowej wyznania ewangelickiego tzw. Mazurów pruskich. Jeszcze w początkach 19 wieku na terenach Warmii i Mazur przeważała ludność chłopska pochodzenia polskiego, jednak Niemcy dominowali w miastach i wyższych warstwach społecznych. Zwarty, niemiecki obszar etniczny obejmował wtedy tereny położone dopiero na północ od Ostródy, Olsztyna, Biskupca, Giżycka i Olecka.

Śląsk wszedł w orbitę ścisłych wpływów czeskich i niemieckich w 13 stuleciu. Przy postępującym napływie ludności niemieckiej do miast, na wsi dość długo zaznaczała się przewaga ludności etnicznie polskiej, najdłużej na Górnym Śląsku. Najbardziej zniemczony był Dolny Śląsk, z wyjątkiem prawobrzeżnej części nadodrzańskiej. Po zagarnięciu całego Śląska przez Prusy rozpoczęła się planowa akcja germanizacyjna,

szczególnie nasiloną w większych skupiskach polskich. Mimo to w połowie 19 wieku Niemcy stanowili $\frac{2}{3}$ wszystkich mieszkańców, pozostali zaś byli Polakami, w większości zamieszkałymi na wsi. Wyższe i bogatsze warstwy społeczne zostały natomiast zdominowane przez Niemców, jeszcze w latach międzywojennych na Górnym Śląsku większość przemysłu należała do fabrykantów niemieckich.

Najbardziej ostra polityka germanizacyjna była prowadzona na ziemiach leżących w państwie pruskim, jej przejawem było osadzenie już w 18 wieku 300 tys. kolonistów niemieckich na Śląsku i Pomorzu. Nasilenie tych procesów wzmoгло się jeszcze bardziej za czasów Bismarcka, zwłaszcza gdy uwidocznił się odpływ Niemców z rolniczych kresów wschodnich na uprzemysłowiony zachód. Obronie niemczyzny na wschodzie towarzyszyło wykupywanie ziemi i osadzanie kolonistów oraz walka z językiem polskim i kościołem katolickim pod hasłem "kulturkampf".

Po roku 1944 rozpoczął się proces odwrotny. Ludność niemiecka w większości została najpierw ewakuowana przez władze hitlerowskie, a następnie wysiedlona na mocy traktatów międzynarodowych, na jej zaś miejsce napłynęli na ziemie północne repatrianci ze wschodnich terenów Polski międzywojennej oraz innych części kraju. Pomorze oraz Warmię i Mazury zasiedlili głównie mieszkańcy Wileńszczyzny, Śląsk zaś - wysiedleńcy z Lwowa i kresów południowo-wschodnich.

Pozostała w Polsce część ludności niemieckiej w większości wyemigrowała za granicę w ramach akcji łączenia rodzin, część autochtonów nadal mieszka na ziemiach północnych i zachodnich. Obecnie szacuje się, że mniejszość niemiecka w Polsce liczy około 800 tys. osób, które mają poczucie przynależności

do narodowości niemieckiej, źródła oficjalne podają liczbę 300 tys. osób. Najwięcej, bo 250 tys. takich Niemców mieszka na Śląsku Opolskim, gdzie w 25 gminach przeważa element niemiecki, także w woj. częstochowskim jest kilka analogicznych gmin. Ponadto większe enklawy ludności niemieckiej w niektórych miastach i gminach mają województwa: bielskie, gdańskie, jeleniogórskie, katowickie, olsztyńskie i wrocławskie oraz nowosądeckie i tarnowskie.

Według danych oficjalnych w Polsce żyje obecnie około 1000 Niemców ewangelików, tworzących łącznie 19 skupisk w województwach: jeleniogórskim, koszalińskim, legnickim, słupskim, szczecińskim, wałbrzyskim i wrocławskim. W kilkunastu kościołach przy zborach ewangelicko-augsburskich są odprawiane msze w języku niemieckim, między innymi w Legnicy, Lubaniu Śląskim, Jeleniej Górze, Świdnicy, Szczecinie, Wałbrzychu i Wrocławiu oraz Białogardzie, Koszalinie, Słupsku, Szczecinku i Świdwinie.

W ostatnim czasie zaczęły licznie powstawać Towarzystwa Społeczno-Kulturalne Mniejszości Niemieckiej, zrzeszone w Radzie Naczelnej Stowarzyszeń Ludności Niemieckiej w RP z siedzibą w Katowicach. Najprężniejsze i skupiające najwięcej członków takie towarzystwo działa na Śląsku Opolskim, gdzie ma swoją siedzibę w Gogolinie. Na Opolszczyźnie istnieje też "Bauer Verband" /Związek Rolników/, ponadto na Górnym Śląsku funkcjonuje niemieckie towarzystwo dobroczynne.

Podobny do Niemców los spotkał mazurską ludność pruską. Po 1945 roku pozostało w kraju ponad 100 tys. Mazurów, z których większość wyemigrowała później do RFN. Szacuje się, że obecnie

w Polsce jest 5-8 tys. osób uważających się za Mazurów.

W Olsztynie zawiązało się Stowarzyszenie Mazurskie - Związek Polsko-Niemiecki, który stawia sobie za cel kultywowanie wspólnego dziedzictwa kulturowego wśród Mazurów zamieszkałych w Polsce i Niemczech.

Uwzględniając zaszłości polityczne i historyczne oraz dawne stosunki etniczne można przyjąć, że dla nacji niemieckojęzycznych szczególnie znaczące są te obszary, które najdłużej znajdowały się pod hegemonią polityczną Niemiec oraz najdłużej ulegały płynącej stąd presji ludnościowej, gospodarczej i kulturalnej. Do obszarów takich trzeba zaliczyć przede wszystkim województwa: olsztyńskie, elbląskie, słupskie, koszalińskie, szczecińskie, gorzowskie, zielonogórskie, jeleńskie, legnickie, wrocławskie, wałbrzyskie i opolskie oraz znaczną część suwalskiego. Do obszarów takich należy również województwo gdańskie i toruńskie oraz części województw: bydgoskiego, pilskiego, leszczyńskiego, kaliskiego, częstochowskiego i katowickiego.

II. Spuścizna historyczno-kulturowa

Ziemie północne i zachodnie poprzez sąsiedztwo w sposób szczególny ulegały wpływom politycznym i kulturowym, płynącym z różnych stron Europy Zachodniej. Na Śląsku panowali polscy i śląscy Piastowie, czescy Przemysłidzi i Luksemburgowie, austriaccy Habsburgowie i pruscy Hohenzollernowie, na Pomorzu władali zaś polscy królowie z rodu Piastów i Jagiellonów, pomorscy książęta z dynastii Gryfitów, margrabiowie Brandenburscy oraz królowie Danii i Szwecji, Prusami zarządzili Mistrzowie krzyżaccy i Hohenzollernowie oraz królowie polscy, a nad wszystkimi ziemiami przez długi okres zwierzchnictwo polityczne miało Cesarstwo Niemieckie, a religijne - papieństwo i obce duchowieństwo. W sztuce i kulturze zaznaczały się wyraźne wpływy francuskie, włoskie, angielskie, niderlandzkie, niemieckie, czeskie i austriackie oraz oczywiście polskie. Towarzyszyła temu mozaika narodowościowa, złożona z ludności autochtonicznej oraz napływających w różnych okresach osadników niemieckich, czeskich, holenderskich, żydowskich i polskich. Liczne wojny powodowały przemienność hegemonii różnych państw i religii, co odbijało się w kulturze i materialnym dorobku poszczególnych społeczności. Toteż nierzadko te same budowle sakralne służyły różnym religiom i kościołom, a włości, zamki i pałace często zmieniając swoich właścicieli zmieniały także styl i swoje oblicze. W takim świetle można postawić tezę, że bogata i różnorodna spuścizna historyczno-kulturowa na tych ziemiach, mimo ciągłej ekspansji i przewagi żywi^ołu niemieckiego, opanowującego zwłaszcza najbogatsze i najwyżej postawione

w hierarchii społecznej warstwy ludności, ma jednak charakter europejski i stanowi wspólny niejako, dziejowy dorobek różnych nacji i różnych kultur. Tak więc mówiąc o dziedzictwie kulturowym tych ziem i jego atrakcyjności turystycznej dla ludności niemieckojęzycznej, należy uwzględniać zarówno obiekty bezpośrednio związane z Niemcami i ich pobratymcami, jak też i obiekty stanowiące wspólne dzieła społeczności tam zamieszkałych w różnych okresach historycznych.

Przedstawiając spuściznę historyczno-kulturową i uwzględniając jej aspekty etniczne, nie sposób pominąć wpływów niemieckiej nacji i jej kultury, przenikających nieraz głęboko na pozostałe ziemie polskie. Zwłaszcza nowe prądy i style artystyczne, rodzące się w Europie Zachodniej, docierały do nas wielokrotnie za pośrednictwem Niemiec, gdzie nierzadko ulegały wcześniejszej modyfikacji i w takiej postaci przyjmowały się w Polsce - tak było właśnie w średniowiecznym romaniźmie i gotyku oraz późniejszym baroku i klasycyzmie. Nasiloną infiltrację kultury niemieckiej przyniósł okres reformacji, kiedy to istniały ożywione kontakty z niemieckimi ośrodkami humanistycznymi, a następnie czasy saskie, cechujące się europeizacją polskiej sztuki, dzięki ścisłym kontaktom ze środowiskiem drezdeńskim i napływowi licznych artystów zagranicznych. Również tak znamienne ożywienie życia naukowego w Polsce osiemnastowiecznej zainicjowali głównie uczeni pochodzenia niemieckiego.

W Polsce w różnych okresach działali znani twórcy niemieccy lub wywodzący się z Niemiec jak chociażby Wit Stwosz - przybysz z Norymbergii. Znakomite budowle kościelne i pałacowe wznosili

wybitni architekci baroku i klasycyzmu, między innymi J.Z.Deybel, K.J.Dientzenhoffer, J.B.Fischer von Erlach, K.M.Frantz, J.Ch.Kamsetzer, G.Knöbel, K.G.Langhans, M.D. Pöppelman, K.F.Schinkel i E.Schroeger, J.Ch.Schuch, a ich dziełem były między innymi kościoły w Krotoszynie, Krzeszowicach, Petrykozach, Rydzynie i Warszawie oraz rezydencje w Antoninie, Kórniku, Owińskach, Pawłowicach, Siernikach i Warszawie, a także liczne budowle na Śląsku. W późniejszym okresie wypada wspomnieć o szkole monachijskiej i berlińskiej oraz Jugendstilu i Bauhausie, które mocno zaważyły na sztuce polskiej 19 i 20 wieku.

1. Osadnictwo historyczne

W powstawaniu miast na polskich ziemiach dużą rolę odegrała ludność napływająca z przeludnionych państw niemieckich. Dzięki niej właśnie powstało wiele nowych osad miejskich i wiejskich, zakładanych na czynszowym prawie niemieckim. Idąc ich śladem również istniejące już osady i miasta przechodziły na nową organizację, w czym niemały udział mieli osadnicy niemieccy. W ciągu 13 wieku więcej niż 100 miast uzyskało lokacje na prawie czynszowym. Nowe prawa im nadawane opierały się na wzorach obowiązujących w miastach niemieckich, zwłaszcza w Magdeburgu, którego sądy przez dłuższy czas służyły jako apelacyjne dla miast polskich.

Osadnictwo na prawie niemieckim pojawiło się najwcześniej na Pomorzu i Śląsku, gdzie rozwijało się żywo przez całe 13 stulecie. Do dzielnic tych napłynęło też najwięcej mieszczan niemieckich, którzy uzyskali znaczną przewagę w miastach, stanowiąc ich patrycjat. Tu też znajdowały się dwa największe

wówczas miasta - Gdańsk i Wrocław, liczące po około 20 tys. mieszkańców. Podobna sytuacja była na pozostałych ziemiach, gdzie ludność niemiecka dominowała zwłaszcza w takich dużych miastach jak Kraków, Poznań, Sandomierz, Lublin, Płock i Kalisz.

Oprócz Śląska, gdzie w 13 wieku lokowano na prawie niemiecki ponad 100 osad, wśród nich prawie wszystkie ważniejsze ośrodki miejskie, żywe procesy urbanizacyjne zachodziły także na Pomorzu Zachodnim i w Prusach. W ówczesnej Nowej Marchii Branderburczycy założyli takie miasta jak Barlinek, Choszczno, Drawsko Pomorskie, Drezdenko, Gorzów, Mońń, Recz, Strzelce Krajeńskie, Świdwin, Trzcińsko-Zdrój, Wałcz oraz Chojna, Kostrzyn i Myślibórz, stanowiące ważne ośrodki na wschodzie Marchii Branderburskiej. Podobny proces zachodził w państwie krzyżackim, gdzie intensywnej kolonizacji niemieckiej towarzyszył też napływ osadników polskich i śląskich. W okresie 13 i 14 wieku lokowano ponad 50 miast krzyżackich, wśród nich powstałe najwcześniej Braniewo, Chełmno, Dzierzgoń, Elbląg, Frombork, Kwidzyn, Marlborn, Pasłęk i Toruń, a następnie takie jak Bartoszyce, Dobrze Miasto, Działdowo, Iława, Kętrzyn, Lidzbark Warmiński, Morąg, Nidzica, Olsztyn, Olsztynek, Ostróda, Pieniężno i Reszel. Część miast pomorskich i niektóre pruskie jak Chełmno, Darłowo, Elbląg, Gdańsk, Gryfice, Kamień Pomorski, Kołobrzeg, Słupsk, Stargard Szczeciński, Szczecin, Toruń i Trzebiatów należały do Hanzy, średniowiecznego związku handlowych miast północno-niemieckich, mających monopol w handlu bałtyckim.

Nową falę osadnictwa notuje się w 18 i 19 wieku, kiedy to w zaborze pruskim i austriackim dla napływających kolonistów

zakładano tzw. osiedla józefińskie i fryderycjańskie.

W tym okresie powstawały też liczne osady przemysłowe, przeznaczone głównie dla tkaczy przybyłych z Niemiec. Nowe osiedla takie jak Aleksandrów, Łódź, Tomaszów Mazowiecki i Zgierz, miały regularne rozplanowanie urbanistyczne, obejmujące rynek z ratuszem i kościołem, pobliskie śródmieście o charakterze handlowym i administracyjnym oraz fabrykę i osiedle robotników - kolonistów.

W rozwijających się miastach średniowiecznych i późniejszych powstawały liczne budowle sakralne i świeckie, wznoszone przez bogate mieszczaństwo. Do reprezentacyjnych takich obiektów, budowanych w różnym czasie i stylu, należały zwłaszcza ratusze, z których najstarsze i najbardziej cenne na ziemiach północnych i zachodnich to gotyckie siedziby władz miejskich w Gdańsku, Toruniu i Wrocławiu oraz w Chojnie, Lwówku Śląskim, Malborku, Ornecie, Morągu i Stargardzie Szczecińskim. Na wyróżnienie zasługują też późniejsze ratusze renesansowe, barokowe, klasycystyczne lub eklektyczne w Brzegu, Chełmnie, Cieszynie, Głogówku, Kłodzku, Kołobrzegu, Legnicy, Lubaniu, Lubsku, Myśliborzu, Oławie, Otmuchowie, Paczkowie, Poznaniu, Szczecinie i Świdnicy. Z innych, 19 i 20-wiecznych budowli miejskich warto zwłaszcza wymienić Operę i Halę Ludową we Wrocławiu, teatr w Jeleniej Górze oraz ^{mieszkalne}dzielnice-ogrody w Katowicach.

Na Śląsku i Pomorzu działały znane w całej Europie szkoły, do których uczęszczali też Polacy. Do słynnych uczelni należała jezuicka Akademia Leopoldina /1730/ we Wrocławiu, przekształcona w 19 wieku w niemiecki Uniwersytet Wrocławski im. Fryderyka Wilhelma IV, a także jezuickie Kolegium Carolinum /1770/

w Nysie, Akademia Rycerska w Kołobrzegu oraz Kolegium Jezuitów i Akademia Rycerska /1650/ w Legnicy. Warto wspomnieć, że w połowie 19 wieku w Prószkowie założona została Królewska Akademia Rolnicza, przeniesiona następnie do Berlina.

Na Pomorzu i Śląsku długą tradycję ma przyrodolecznictwo oraz związane z nim uzdrowiska i stacje klimatyczne. Do najstarszych sudeckich kurortów zaliczają się Cieplice i Łądek, gdzie pierwszy zakład leczniczy powstał pod koniec 15 wieku, a wśród odwiedzających tę miejscowość byli między innymi J.W.Goethe, król Fryderyk Wilhelm III i car Aleksander I. Europejską sławę miały też Duszniki, Kudowa, Szczawno i Świeradów, prowadzące działalność kuracyjną od 17 wieku. Ożywiony rozwój uzdrowisk sudeckich nastąpił zwłaszcza w ubiegłym stuleciu, kiedy to powstały nowe kurorty jak Długopole, Jedlina, Kowary i Polanica, a w Sokołowsku założono sanatorium przeciwgruźlicze, jedno z pierwszych na świecie. W większości z nich założono nowoczesne zakłady lecznicze i kąpielowe, pijalnie wód mineralnych, parki zdrojowe, pensjonaty, hotele, teatry itp. Znaczącą miejscowością klimatyczną było też Międzygórze, zabudowane jednolicie w 19 wieku charakterystycznymi pensjonatami w modnym wówczas stylu szwajcarskim i norweskim.

Najstarszym i przez długi czas największym na Pomorzu uzdrowiskiem był Połczyn, gdzie już w 1690 roku zbudowano pierwsze domy dla kuracjuszy. W ubiegłym stuleciu rozwinęły się uzdrowiska w Kołobrzegu i Trzcińsku, a następnie Świnoujściu i Dziwnowie. Tradycję 19-wieczną mają też liczne, bałtyckie letniska i kąpieliska morskie, najbardziej popularne z nich to: Mielno, Międzyzdroje, Mrzeżyno, Niechorze, Rewal,

Sarbinowo i Sopot. Na Mazurach znaną miejscowością wypoczynkową były Mikołajki, zwłaszcza po uruchomieniu stałej żeglugi pasażerskiej na Wielkich Jeziorach, a w okresie międzywojennym także Ryn - duży i licznie wówczas odwiedzany kurort. W miejscowościach tych zachowała się częściowo charakterystyczna 19-wieczna zabudowa pensjonatowa.

2. Zamki, twierdze i fortyfikacje

Dla turystów niemieckojęzycznych szczególną atrakcję przedstawiają zabytki sztuki militarnej, zarówno własne jak i obce. Tymczasem Polska przez niektórych znawców militariów jest uważana za swoisty skansen fortyfikacji z różnych okresów historycznych, poczynając od średniowiecza a kończąc na drugiej wojnie światowej.

Szczególne zainteresowanie wzbudzają zamki obronne, średniowieczne i późniejsze. Na terenach Polski północnej przetrwały cenne relikty średniowiecznej sztuki wojennej, do jakich można zaliczyć sieć gotyckich warowni krzyżackich. Wraz z podbojem Prusów i umacnianiem państwa zakonnego Krzyżacy pokryli zawładniętą terytoria gęstą siecią potężnych na owe czasy murowanych zamków, rozmieszczonych w odstępach 15-30 km. W ciągu półtora wieku zbudowano blisko sto takich warowni. Pierwszy murowany zamek powstał w Toruniu, gdzie około 1300 roku istniał już forteczny zespół z dziedzińcem, wieżą, budynkiem mieszkalnym i murami obwodowymi.

Zamki krzyżackie stanowiły połączenie budowli obronnych z klasztorami. Oprócz potężnych urządzeń militarnych w postaci grubych murów z blankami, hurdycjami i machikułami⁰¹⁰² fos, wież,

bram, mostów zwodzonych, posiadały także refektarz, dormitoria i kaplice. Zamki z reguły budowano na planie kwadratu lub prostokąta, z zewnętrznym dziedzińcem zamkniętym zabudowaniami lub murem kurtynowym. Pierwsze piętro było mieszkalne i miało charakter reprezentacyjny - tu znajdowały się obszerne pomieszczenia klasztorne i administracyjne. Parter przeznaczano na mieszkania służby, spiżarnie, zbrojownie, siodlarnie itp. Najwyższą kondygnację zajmowały spichrze, a poddasze - urządzenia obronne. Przed bramą wjazdową i poza fosą rozciągało się podzamcze - prostokątne lub kwadratowe, otoczone własnymi murami i zawierające folwark z browarem, stajnie, młyny, słodownie, magazyny i inne budynki gospodarcze. Tak bogaty program obronny i mieszkalno-gospodarczy miały główne siedziby konwentów i komturów zakonnych. Inne zamki, gdzie urzędowali urzędnicy niższego szczebla, były mniejsze i składały się z jednego, dwu lub trzech skrzydeł i murów zamykających dziedziniec.

Czas dość srogo obszedł się z warowniami krzyżackimi. Niszczone w czasie licznych wojen, mimo przystosowań do nowych technik wojennych straciły w końcu znaczenie militarne i w większości popadły w ruinę. Do naszych czasów przetrwało około 50 dawnych zamków krzyżackich, zachowanych w całości lub w większych fragmentach albo też w postaci ruin, po wielu pozostały tylko znikome ślady. Najwspanialsze założenie stanowi zamek w Malborku z gotyckim pałacem Wielkich Mistrzów Zakonnych, zaliczany do najpotężniejszych warowni średniowiecznych w Europie. Inne w całości dobrze zachowane obiekty, przebudowane w późniejszych czasach lub rekonstruowane to zamki w Barcianach,

Bytowie, Giżycku, Golubiu-Dobrzyniu, Kętrzynie, Nidzicy, Pasłęku, Rynie, Sztumie, Świdwinie i Węgorzewie oraz zamek w Bezlawkach, zamieniony w 16 wieku na zbór protestancki. W trakcie rekonstrukcji znajdują się zamki w Działdowie, Gniewie, Ostródzie i Świeciu. Nie mniej atrakcyjne są utrwalone po rekonstrukcji ruiny najpotężniejszych po Malborku twierdz krzyżackich w Radzynie Chełmińskim oraz Brodnicy, Człuchowie i Tor^uniu. Duże fragmenty w postaci całych skrzydeł, znacznie przebudowanych, istnieją w Bierzgłowie, Lęborku, Morągu, Nowem, Olsztynku, Przezmarku i Szczytnie. Z większych ruin zamkowych warto wymienić między innymi Dąbrówno, Grabiny Zameczek, Kowalewo Pomorskie, Papowo Biskupie, Pokrzywno, Rogóźno, Starą Kiszewę i Szestno.

Na terenie krzyżackiego państwa własne zamki wznosiły także kapituły i biskupi, głównie diecezji chełmińskiej, pomezańskiej i warmińskiej. Warownie biskupie, wszystkie pobudowane jeszcze przed zawarciem pokoju toruńskiego /1466/, tylko nieznacznie odróżniały się od krzyżackich. Różnice polegały głównie na przewadze funkcji mieszkalnej, bardziej swobodnym układzie pomieszczeń, występowaniu murowanych krużganków w dziedzińcu oraz większej dekoracyjności murów i elementów fortyfikacyjnych. Do naszych czasów zachowały się zespoły zamkowe w Kwidzynie, Lidzbarku Warmińskim, Olsztynie i Reszlu oraz skrzydła zamkowe^w Pieniężnie. Do wyjątkowych w ówczesnej architekturze obronnej można uznać zamek^{Kapituły} Pomezańskiej w Szymbarku, mający niegdyś 12 wież i baszt i przypominający ufortyfikowane miasto średniowieczne /obecnie ruina w odbudowie/.

Do interesujących dzieł sztuki warownej należą też zamki pomorskie, lubuskie i śląskie. W czasach średniowiecznych na Pomorzu Zachodnim prawdopodobnie było około 100 zamków obronnych, udokumentowane ślady w postaci całych zależeń, ich części lub ruin pozostały po 20 warowniach. Do najcenniejszych należą zachowane w całości lub przebudowane i zrekonstruowane siedziby książąt pomorskich z dynastii Gryfitów, znajdujące się w Darłowie, Słupsku i Szczecinie, mieszczące obecnie placówki muzealne. Istniały też mniejsze zamki, należące niegdyś do pomorskich rodów rycerskich i magnackich między innymi Döwitzów, Ebersteinów, Manteufflów, Ostenów, Plötzów, Poddewittów i Wedlów oraz niemieckich zakonów rycerskich Templariuszy i Joannitów. Obiektów takich, przeważnie przebudowanych na rezydencje renesansowe lub barokowe, przetrwało kilka, na Pomorzu są to zespoły zamkowo-pałacowe w Kragu, Pęzinie, Płotach, Połczynie Zdroju, Tucznie i Złocięncu, a na Ziemi Lubuskiej - w Łagowie, Słońsku i Swobnicy. Na wymienienie zasługują też malownicze ruiny zamku Drahim w Starym Drawsku.

Na Śląsku rozkwit fortyfikacji z kamienia i cegły przypada na 13 stulecie. Wówczas to zaczęła powstawać sieć zamków książęcych, stanowiąca dobrze zaplanowany system obronny, zabezpieczający granice od południa i zachodu. Pierwsze takie warownie wznosił Bolesław Wysoki, a jego dzieło kontynuowali potomkowie - Piastowicze Śląscy. Z tego też okresu pochodzi większość zamków u podnóża Sudetów. Budowano je najczęściej na skalnych szczytach i grzbietach, w odległości kilku lub kilkunastu kilometrów jeden od drugiego. Najbardziej potężne utrwalone ruiny dawnych fortec średniowiecznych, zarówno

książęcych jak rycerskich i magnackich zachowały się w Bolkowie, Cisowie, Grodźcu, Płoninie, Sobieszowie, Świnach, Weleniu i Zagórzu Śląskim. Inne zamki książęce podlegały późniejszej rozbudowie i modernizacji przez różnych fundatorów, zmieniały też właścicieli, przekształcając się nierzadko w okazałe rezydencje, głównie renesansowe lub barokowe. Do grona możliwych fundatorów śląskich i niemieckich należały rody Schaffgotschów, Oppersdorfów, Hochbergów, Promnitzów, Zedditzów i innych. Szczególnie interesujące śląskie założenia zamkowe to: Brzeg, Ciepłowody, Czerna, Czocho-Sucha, Głogówek, Książ, Krapkowice, Legnica, Łąka Płodnicka, Międzylesie, Namysłów, Niemodlin, Oleśnica, Piotrowice Świdnickie, Plakowice, Prachowice, Rogów Opolski, Staszowice, Witosławice, Wojnowice i Żary. Na uwagę zasługują też monumentalne ruiny zamczyska w Siedlisku i neogotyckiej budowli w Kamieńcu Ząbkowickim, a także rycerska wieża mieszkalna w Siedlęcinie, z cennymi malowidłami ściennymi z 14 wieku.

Turystów niemieckojęzycznych powinny też interesować najwspanialsze i o europejskiej atrakcyjności zamkowe budowle należące niegdyś do królów i magnatów polskich, a obecnie stanowiące zamki - muzea. W Polsce centralnej są to przede wszystkim siedziby królewskie na krakowskim Wawelu i w Warszawie oraz zespoły zamkowe w Baranowie Sandomierskim, Dębnie, Gołuchowie, Kórniku, Krasieczynie, Lublinie, Nidzicy, Pieskowej Skale i Wiśniczu. Godny polecenia jest też system warowni i zamków tzw. Orlich Gniazd, zbudowanych na wzgórzach i skałach Jury Krakowsko-Wieluńskiej w 13-15 wieku. Powstało tu wówczas ponad 30 w różnym stopniu do dziś zachowanych twierdz średnio-wiecznych, z których monumentalnością wyróżniają się pozosta-

ści w Ogródzieńcu, Olsztynie, Rabsztynie i Rudnie. Inną
manialą budowlą zamkową, przetrwałą w ruinie, jest manie-
styczna forteca Krzyżtopór w Ujeździe. Wypada też wspomnieć
nienną w charakterze, lecz za to swoiście niemiecką budowlę,
stanowi wielkie neoromańskie zamczysko Wilhelma II w Poznań^{ca}.

Na ziemiach północnych i zachodnich przetrwały też dobrze
rowane, średniowieczne systemy obronne ówczesnych miast,
budujące się z murów, bram, wież i czatowni. Z takich
wiepiej i prawie w całości zachowanych obwarowań miejskich
13-15 wieku znane są zwłaszcza na Śląsku: Jawor, Kozuchów,
Kwieś Śląski, Paczków, Środa Śląska i Ziębice, na Pomorzu zaś
Ujście, Moryń, Myślibórz, Pyrzyce, Stargard Szczeciński,
Przelce Krajeńskie i Trzcińsko-Zdrój, a z dawnych miast
skich - Chełmno, Pasłęk i Toruń.

W Polsce przetrwały też ciekawe obiekty fortyfikacyjne
czasów nowożytnych, a mianowicie fortyfikacje bastionowe
ziemno-murowe typu holenderskiego i włoskiego oraz potężne
twierdze bastionowe i pierścieniowe. Szczególnie cenny zabytek
architektury militarnej stanowi twierdza w Srebrnej Górze,
zakończona w 18 wieku przez króla pruskiego Fryderyka Wielkiego
składająca się z 6 fortów oraz zespołu bastionów i donżonów,
znajdących nad Przełęczą Srebrną. Z dawnych twierdz pruskich,
rzadko zbudowanych na wcześniejszych umocnieniach, zachowały
się obiekty lub ich pozostałości w Giżycku /Twierdza Boyen/,
Łodzi, Kłodzku, Kostrzynie, Koźlu, Nysie, Poznaniu i Toru-
ni, na wymienienie zasługuje też zespół fortów ziemno-morskich
w Winoujściu. W 19 wieku dwie potężne twierdze wybudowali
Austriacy w Krakowie i Przemyśle, odegrały one decydującą rolę
w pierwszej wojny światowej podczas walk z wojskami

rosyjskimi. Do niezwykle interesujących w skali europejskiej należą też fortyfikacje Gdańska, Jasnej Góry i Zamościa oraz potężne twierdze w Modlinie i Osowcu.

Druga wojna światowa pozostawiła niemniej interesujące pamiątki historyczno-militarne, do których należy zwłaszcza zaliczyć wschodnie umocnienia obronne III Rzeszy i kwatery głównej władz państwowych i wojskowych. Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich obejmowały: Wał Pomorski /Pommernstellung/ z główną pozycją przebiegającą przez Szczecinek, Wałcz i Gorzów, Międzyrzecki Rejon Umocniony, Linie Odry Środkowej oraz bastion w Prusach Wschodnich, składający się z kilku pozycji liniowych i Rejonu Umocnionego Giżycko. Duże zespoły bunkrów i innych urządzeń zachowały się głównie w okolicy Nadarzyn i Zdobie oraz Kętrzyna i Węgorzewa. Największy zespół betonowych komór i tuneli podziemnych z kolejką i pancerwerkami był wybudowany w pobliżu Międzyrzecza, przez znawców jest on porównywany do umocnień słynnej linii Maginota. Jego atrakcyjność militarną uzupełnia ewenement w skali europejskiej - wielkie siedlisko gnieźdzących się nietoperzy, uznane na rezerwat przyrody.

Relikty ostatniej wojny stanowią schrony i urządzenia tzw. głównych kwater władz hitlerowskich Niemiec. Duża grupa takich obiektów istniała na Mazurach, gdzie znajdowały się: główna kwatera Hitlera i naczelnego dowództwa wojsk tzw. Wolfschanze w Gierłowie, polowe kwatery Himmlera w Pozezdrzu, Ribbentropa w Sztynorcie, Goebelsa w Radziejach oraz główne kwatery dowództwa wojsk lądowych i lotniczych w Przystani i Szerokim Borze. Wymienione kwatery główne, wybudowane przez Organizację Todta, obejmowały kompleksy żelbetowych schronów służbowych i

mieszkalnych oraz budynków pomocniczych, otoczonych zaporami minowymi i fortyfikacyjnymi. Pod koniec wojny Niemcy rozpoczęli budowę nowej podziemnej kwatery Hitlera pod zamkiem w Książu. Z tego okresu pochodzi też długa, licząca 20 km sieć skalnych tuneli i komór, wykutych prawdopodobnie dla podziemnej fabryki zbrojeniowej koło Walimia w Górach Sowich.

3. Wielkie rezydencje

Ziemie północne i zachodnie obfitują w liczne i atrakcyjne budowle pałacowe, które w większości mają przynajmniej częściową tradycję niemiecką. Wiele takich założeń rezydencjonalnych zostało wybudowanych lub po przejęciu całkowicie przebudowanych przez znane i możne rody niemieckie lub pochodzenia niemieckiego oraz także rody śląskie, pomorskie i pruskie, zniemczone i od wielu pokoleń uznające się za niemieckie.

Stosując kryteria historyczne, artystyczne i etniczne można wyróżnić ponad 150 dużych i stylowych założeń, które w obecnym kształcie pochodzą najczęściej z 18 i 19 wieku. Oprócz przeważających budowli barokowych i klasycystycznych spotkamy wiele okazałych obiektów *eklektycznych* - zwłaszcza neogotyckich i ^{neo}renesansowych. Częste są też przypadki nakładania się kilku stylów w wyniku licznych przebudów i modernizacji, dokonywanych przez zmieniających się właścicieli w duchu panujących ówczesnie modnych kierunków artystycznych.

*Do najbardziej interesujących należy zaliczyć wielkie rezydencje wiejskie, posiadające główny pałac wyróżniający się stylowością i rozmiarami, rozrzeźbieniem bryły, detalem architektonicznym i dekoracją elewacji oraz wystrojem wnętrza w postaci sztukaterii, polichromii i innych ozdób, mające

też liczne obiekty towarzyszące jak kaplice, mauzolea, oficyny, bramy, oranżerie, stajnie i inne budynki folwarczne oraz rozległe parkowe założenia krajobrazowe z architekturą ogrodową jak fosy, kanały, stawy, wyspy, mosty, rzeźby, altany, sztuczne grotty i ruiny, nierzadko mauzolea i cmentarze rodowe. Jako znamienite przykłady warto wymienić przede wszystkim wielkie rezydencje dworskie i pałacowe Wittelsbachów w Bieczu, Brühlów w Brodach, Redenów w Bukowcu, Schaffgotschów w Cieplicach, Dönhoffów w Drogoszach, Dohnów w Gładyszach, Frankenbergów w Grodźcu, Maltzanów w Miliczu, Zeiddlitzów w Minkowskich Howerbercków w Nakomiadach, Hochbergów w Pszczynie, Sieglerów w Radomierzycach, Lehndorffów w Sztynorcie, Reussów w Trzebiechowie, Löwencornów w Turawie, Dänwaldów w Zaborze, Bironów w Żaganiu, Promnitzów w Żarach i Gaschinów w Żyrowej. Monumentalnością rozwiązań przestrzennych wyróżniają się w niemniejszym stopniu założenia pałacowo-parkowe, znajdujące się w Biedrzychowicach, Chocianowie, Lubrądku, Mosznej, Sklarach Górnych i Sorkwicach. Imponujące są też ruiny wspaniałych niegdyś pałaców Finckensteinów w Kamieńcu, Hohenzollernów w Kamieńcu Ząbkowickim, Herbersteinów w Gorzanowie, Schaffgotschów w Kopicach, Althanów w Wilkanowie i Dohnów w Słobitach.

Interesujące przykłady miejskiej architektury pałacowej przedstawiają siedziby Larischów w Cieszynie, Biskupów Warmińskich we Fromborku, Opatów Lubiąskich w Legnicy, Biskupów Wrocławskich w Nysie, Sejmu Stanów w Szczecinie oraz Spätgenów i Hatzfeldów we Wrocławiu. Niektóre rezydencje związane były z wybitnymi postaciami i wydarzeniami historycznymi na przykład posiadłości Moltków w Krzyżowej, Bismarcka w Warcinie, Habsburgów w Bestwinie, Baedekera w Trzcińsku.

Wyjątkowe założenie rezydencjonalne powstało w 19 wieku u podnóża Sudetów, gdzie zbudowano kilka siedzib letnich, należących do królewskiej rodziny Hohenzollernów i magnaterii. Rezydencje takie powstały w Mysłakowicach, Karpnikach i Wojanowie oraz Bukowcu i Miłkowie. Połączone tzw. Drogą Królewską stanowił jeden z największych zespołów krajobrazowych w ówczesnej Europie. Najwspanialsza była rezydencja króla Fryderyka Wilhelma III w Mysłakowicach, z pałacem neogotyckim w stylu Tudorów i kościołem oraz rozległym parkiem krajobrazowym i licznymi budowlami sentymentalnej architektury ogrodowej projektu architekta K.F.Schinkla i ogrodnika J.Lenne. Znamienitą siedzibę zbudował hrabia Reden w pobliskim Bukowcu, gdzie powstał pałac i rozległy park romantyczno-krajobrazowy, zaliczany ówczesnie do najcenniejszych tego rodzaju obiektów w całych Prusach.

Omawiając wielkie rezydencje warto wspomnieć o posiadłości rodziny Brühlów w Brodach, zbudowanej w 18 wieku jako jednolite założenie urbanistyczne według projektu J.K. Knöffla. Obejmowało ono pałac barokowy z oficynami i oranżerią, pałacyk i park oraz koszary, pocztę, aptekę, zajazd, bramę miejską i liczne domy.

Oprócz przedstawionych rezydencji, wybranych z uwzględnieniem głównie aspektów etnicznych, zainteresowanie turystów niemieckojęzycznych mogą też wzbudzać wybitne, polskie pałace królewskie i magnackie. Do obiektów takich, przedstawiających atrakcyjność europejską, należy zaliczyć zwłaszcza tzw. pałace muzea, a mianowicie: Łazienki i Wilanów w Warszawie oraz budowle w Kielcach, Kozłowie, Łańcucie, Nieborowie, Opinogórze,

Rogalinie i Śmiełowie, a także ^{parafie} w Białymstoku, Pawłowicach, Puławach, Radzynie Podlaskim i Szczekocinach.

4. Kościół, klasztor i sanktuarium

Na ziemiach północnych i zachodnich powstawały w różnych okresach historycznych liczne i cenne budowle sakralne: kościoły katolickie i ewangelickie^{oraz klasztory}, założenia odpustowo-pielgrzymkowe. W historii obiektów sakralnych odbijają się przemienne losy religijne tych ziem. Od przyjęcia chrztu do początków 16 wieku panującą była religia rzymsko-katolicka. Reformacja, zapoczątkowana w Niemczech, przyniosła szybkie rozprzestrzenianie się protestantyzmu, który ogarnął cały Śląsk, Pomorze i Prusy Wschodnie, pozyskując najwięcej wyznawców wśród ludności niemieckiej. Czasy kontrreformacji, prowadzonej głównie przy pomocy Jezuitów i szczególnie nasilonej w monarchii Habsburskiej przyniosły nawrót katolicyzmu na Śląsku, natomiast na północy nadal utrzymywał się protestantyzm. Powstanie państwa pruskiego i opanowanie przez Śląsk, spowodowało umocnienie się i triumf luteranizmu jako narodowej religii Niemców, mimo że część ludności zwłaszcza na Warmii i Śląsku pozostawała nadal katolicka.

Poczynając od 16 wieku zaczęły powstawać kościoły ewangelickie, murowane i drewniane, najczęściej w stylu barokowym i klasycystycznym lub eklektycznym. Budowali je znani architekci jak M. Frantz, J. Graff, J. K. Knöffel, K. G. Langhans, A. von Söbisch, K. F. Schinkel i E. Schroeffer. Stosując kryteria artystyczne i zabytkowe można wskazać ponad 50 obiektów, obecnych i dawnych kościołów ewangelickich, wyróżniających się szczególną atrakcyjnością. Do najcenniejszych należą kościoły

Pokoju w Świdnicy i Jaworze oraz Kościoły Łaski w Jeleniej Górze i Kamiennej Górze. Ewenementem jest jedyny w Polsce, romańsko-nordycki kościół Wang, sprowadzony z Norwegii przez członków pruskiej rodziny królewskiej. Cenne zabytki stanowią stare, drewniane kościoły w Brokęcinie, Chlastawie, Dzisnej, Klępsku, Jerutkach, Kieżmarku, Malborku, Miliczu, Pasłęku, Rychnowie, Stegnie i Zielonej Górze, niektóre z zachowanymi polichromiami. Okazałe i stylowe świątynie murowane istnieją w Braniewie, Brodach, Dobrym Mieście, Dzierżoniowie, Dźwierzutach, Goszczu, Kwitajnach, Legnicy, Ornecie, Pokoju, Rawiczu, Sycowie, Toruniu, Wałbrzychu, Wrocławiu i Ziębicach. Szczególną wartość przedstawia kościół z pięknymi polichromiami w Łęgowie, miejscu śmierci Hindenburga - feldmarszałka i prezydenta Rzeszy.

Na pozostałych terenach należy wymienić świątynie protestan^{wyznania}ckie w głównych, polskich ośrodkach religijnych ewangelicko-augsburskiego, a mianowicie w Warszawie, Cieszynie i Bielsku Białej, gdzie w parku przykościelnym jest jedyny w Polsce pomnik Marcina Lutra.

Na ziemiach Polski północnej i zachodniej znajduje się wiele cennych katolickich założeń kościelnych. Do najwyższych osiągnięć sztuki sakralnej należą niektóre śląskie świątynie gotyckie i barokowe, między innymi we Wrocławiu /Katedra Św. Jana, kolegiata Św. Krzyża z kościołem dolnym i bazylika NMP na Piasku/ oraz kościoły w Brzegu, Henrykowie, Kłodzku, Krzeszowie, Legnicy, Legnickim Polu, Lubiążu, Nysie, Paczkowie, Strzelinie, Strzegomiu i Trzebnicy. Na Śląsku Opolskim wyróżnia się grupa małych kościołów drewnianych z polichromowanymi wnętrzami o tradycji gotyckiej lub barokowej.

Najcenniejsze z nich to: Bąków, Małujowice, Bańborów, Brzezinka i Michalice.

Na północy prawdziwe monumenty sakralne stanowią kościoły gdańskie /NM Panny i Św. Jana/ i toruńskie /Św. Jana i Św. Jakuba/ oraz świątynie w Chełmnie, Elblągu, Fromborku, Gorzowie Wielkopolskim, Kamieniu Pomorskim, Kołobrzegu, Kwidzynie, Olsztynie, Ornecie, Pelplinie, Stargardzie Szczecińskim i Szczecinie. Na ziemi szczecińskiej warto zwrócić uwagę na charakterystyczną i zwartą grupę małych, granitowych kościołów romańskich, znajdujących się między innymi w Baniach, Chojnie, Mętynie i Moryniu. Na pozostałym obszarze kraju szczególnie interesujące zespoły obiektów sakralnych są w Częstochowie, Gnieźnie, Krakowie, Poznaniu, Strzelnie i Warszawie.

Omawiając założenia sakralne nie sposób pominąć klasztorów, należących do różnych zakonów chrześcijańskich, których rozkwit działalności przypadał na średniowiecze i czasy baroku.

Szczególną rolę dziejową odegrał zakon cystersów, a na ziemiach północnych także zakony rycerskie jak Templariusze, Joannici i Krzyżacy. Na Śląsku i Wielkopolsce działali głównie cystersi filiacji środkowoniemieckiej, a na północy wywodzący się z konwentów duńskich. Do wybitnych założeń sakralnych należą przede wszystkim opactwa cysterskie w Henrykowie, Krzeszowie, Lubiążu i Trzebnicy, inne to klasztory w Bierzwniku, Chełmnie, Gościkowie, Jemielnicy, Kamieńcu Ząbkowickim, Kołbaczu, Obrze, Oliwie, Owińskach, Pelplinie, Pełczycy i Rudym. W Polsce centralnej znamienite przykłady założeń cysterskich stanowią opactwa w Jędrzejowie, Koprzywnicy, Sulejowie i Wąchocku oraz w Łądzie i Mogile - te ostatnie

filiacji niemieckiej.

Szczególnie dla katolików interesujące obiekty sakralne stanowią sanktuaria oraz związane z nimi założenia odpustowe i pielgrzymkowe, na które najczęściej składają się kościoły z krużgankami dla pątników oraz kalwaria z kaplicami i stacjami drogi krzyżowej. Do tradycyjnych śląskich miejsc pielgrzymowania z dużym zespołem kalwaryjskim należą Bardo, Góra Św. Anny, Krzeszów, Lubawka, Lubiąż, Piekary Śląskie, Wambierzyce i Wysoka Cerkiew. Do znanych od dawna sanktuariów należy także Międzygórze, gdzie na Iglicznej w kościele pątniczym jest otoczona kultem kopia obrazu Matki Boskiej z Maria Zell, największego sanktuarium Austrii. Długą tradycję ma sanktuarium w Trzebnicy, związane z kultem Św. Jadwigi, żony Henryka Brodatego, z domu Andrechs - Meranien. W 1965 roku została ona przez biskupów polskich i niemieckich ogłoszona patronką pojednania obu narodów.

Na północy barokowe założenia odpustowe, fundacji polskich biskupów warmińskich, znajdują się w Chwałęcinie, Krośnie, Stoczku i Świętej Lipce. Z polskich sanktuariów o oddziaływaniu europejskim jako szczególnie znaczące dla katolików wypada wymienić przede wszystkim Jasną Górę w Częstochowie i Kalwarię Zebrzydowską.

5. Placówki i zbiory muzealne:

.Na ziemiach północnych i zachodnich istniały muzea niemieckie powstałe w drugiej połowie 19 i 20 wieku. Placówki typu Heimatmuseum działały między innymi w Koszalinie, Kwidzynie, Opolu, Słupsku i Zielonej Górze. Duże i znane muzea miały większe miasta jak Gdańsk /Städtische Museum/, Gliwice

/Oberschlesischer Museum Verein in Gleiwitz/, Szczecin
/Provinzialmuseum Pommerischer Altertümer/ i Toruń
/Städtische Museum/, a zwłaszcza Wrocław, w którym było kilka placówek muzealnych. Własne zbiory muzealne o charakterze specjalistycznym posiadały też mniejsze miasta jak Grudziądz, Jelenia Góra, Kamienna Góra, Legnica, Lębork, Nowa Sól, Olsztyn, Wałbrzych i inne. Znaczna część dawnych zbiorów i kolekcji z placówek pruskie, pozostawiona lub rewindykowana, znajduje się obecnie w polskich muzeach, na dawnym miejscu lub przeniesiona do innych miejscowości. Są to zbiory archeologiczne, historyczne, etnograficzne, numizmatyczne, mineralogiczne i przyrodnicze oraz kolekcje mebli, zegarów, tkanin, szkła, srebra, porcelany i innych wyrobów rzemiosła artystycznego, a także grafiki, malarstwa i militariów.

Do placówek muzealnych, szczególnie interesujących turystów pruskie można zaliczyć przede wszystkim duże muzea, z bogatymi zbiorami, dotyczącymi historii i kultury Śląskiej, pomorskiej i pruskiej. Najważniejsze z nich znajdują się w Gdańsku /Muzeum Narodowe i Muzeum Historii Miasta/, Szczecinie /Muzeum Narodowe/, Wrocławiu /Muzeum Archidiecezjalne i Muzeum Narodowe/, Toruniu /Muzeum Okręgowe/, Opolu /Muzeum Śląska Opolskiego/, Olsztynie /Muzeum Warmii i Mazur ze zbiorami d. Prussia Muzeum w Królewcu/. Do cenniejszych zbiorów w nich zgromadzonych należą między innymi kolekcje klejnotów pomorskich, mebli elbląskich i gdańskich, srebra augsburskiego i norymberskiego, szkła śląskiego, malarstwa i grafiki pruskiej, śląskiej sztuki nowożytnej.

Wysoką atrakcyjność przedstawiają niektóre muzea zamkowe z ekspozycjami historycznymi, przede wszystkim w Malborku,

Lidzbarku Warmińskim i Darłowie oraz w Słupsku, Kwidzynie, Kętrzynie, Brzegu i Bolkowie. Podobną rangę reprezentuje muzeum pałacowych wnętrz zabytkowych w Pszczynie, gdzie w dawnej rezydencji Hochbergów zgromadzono dużą ilość mebli z polskimi pałaców i dworów magnackich na Śląsku.

Zaciekawienie mogą wzbudzać również niektóre muzea biograficzne. W Morągu znajduje się Muzeum im. J.G.Herdera, poświęcone kulturze reformacji oraz życiu i pracy wybitnego niemieckiego filozofa z epoki Oświecenia. Muzeum Regionalne w Wolsztynie posiada dział historii medycyny z Izbą R.Kocha w dawnym zabytkowym szpitaliku - miejscu pracy wybitnego lekarza i bakteriologa. Do takich placówek należy też Dom G.Hauptmanna, wybitnego pisarza i laureata Nagrody Nobla /1912/. Muzeum mieści się w stylizowanym zameczku wybudowanym przez pisarza w Jagniątkowie, z jego osobą związane są też pobliskie miejscowości: Śczytna i Szklarska Poręba. Niemniej godne polecenia jest Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku.

Na zainteresowanie zasługują też wybrane muzea i zbiory specjalistyczne. Z tej kategorii warto zwłaszcza wymienić Muzeum Filumenistyczne w Bystrzycy Kłodzkiej, Muzeum Tkactwa Dolnośląskiego w Kamiennej Górze, Muzeum Dawnego Kupiectwa Śląskiego w Świdnicy oraz Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, mieszczące się w zabytkowej papierni z 1605 roku, a także wrocławskie Muzeum Poczty i Telekomunikacji, założone w 1919 roku. Zbiory przyrodnicze kolekcjonerów niemieckich znajdują się w muzeach Jeleniej Góry, Wrocławia i Olsztyna, między innymi światowa kolekcja gąsieniczników Gravenhorsta i słynny zielnik H.Steffena. Okazy tradycyjnego budownictwa ludowego z ziemi śląskiej, lubuskiej, pomorskiej i warmińsko-mazurskiej gromadzą skanseny i parki etnograficzne

w Opolu-Bierkowicach, Ochli pod Zieloną Górą i Klukach oraz w Olsztynku, gdzie zaczątki obecnego muzeum sięgają 1940 r., kiedy to Niemcy przewieźli tu 10 wiernych kopii architektury ludowej z Warmii, Mazur, Powiśla i Litwy. Wymienić też wypada muzeum regionalne w Szczecinku z kolekcją broni myśliwskiej i srebra dawnych rodów junkierskich.

W muzeach naszych znajdują się zbiory sztuki niemieckiej, pochodzące z kolekcji polskich i obcych. Duży i najbardziej w kraju reprezentacyjny zestaw malarstwa niemieckiego głównie z 19 i 20 wieku posiada Muzeum Narodowe w Warszawie. Najbogatsze w Polsce kolekcje grafiki niemieckiej - z rycinami i rysunkami A.Dürera, L. Cranacha, H.Holbeina i innych mistrzów niemieckich z 15-20 wieku, są przechowywane w Gdańsku, Krakowie i Wrocławiu. Ponadto niektóre inne muzea na przykład w Rogalinie i Nysie szczytą się pojedynczymi dziełami starych mistrzów niemieckich, między innymi Cranacha Starszego, A.Böcklina i M.Liebermanna.

Oprócz różnego rodzaju germaników, także i niektóre muzea ściśle poświęcone historii i kulturze polskiej mogą być interesujące dla turystów niemieckojęzycznych. Na pewno w poczet takich obiektów wchodzi: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu i Zamek Królewski w Warszawie oraz warszawskie Łazienki i Wilanów, a także Nieborów, Kórnik, Rogalin, Biskupin, Żelazowa Wola i inne.

6. Wielkie bitwy i nekropolia

Ziemie polskie lub jej niektóre terytoria były świadkami licznych zmagañ i zawieruch wojennych, w których uczestniczyły walczące ze sobą lub armiami innych państw, wojska niemieckie i austriackie. Do ważniejszych konfliktów zbrojnych można zaliczyć: wojny dawnej Polski z Niemcami, Brandenburgią i Krzyżakami; wojnę trzydziestoletnią /1618-1648/, wojnę austriacką /1741-1748/, wojnę siedmioletnią /1756-1763/, wojnę austriacko-pruską /1866/ oraz dwie wojny światowe.

Toczone działania wojenne znaczą miejsca wielkich bitew i potyczek, które odegrały decydującą rolę w przebiegu walk i nierzadko wpłynęły na dalszy bieg historii. W licznych wojnach Polski z cesarstwem niemieckim i jego wasalami w 10-12 wieku najbardziej znane są bitwy pod Cedynią /972/ i Niemczą /1017/ oraz pod Głogowem i na Psim Polu /1109/, upamiętnione współczesnymi pomnikami. Długie, ponad 200 lat trwające walki z Zakonem Krzyżackim wślawiły się zwłaszcza bitwą pod Płowcami /1331/, Koronowem /1410/ i Chojnicami /1454/. Do jednych z największych w średniowiecznej Europie należała bitwa na polach Grunwaldu /1410/, koło Stębarku, gdzie walczyło ponad 80 tys. ludzi, a armię krzyżacką wspomagało rycerstwo z Europy Zachodniej, głównie z Niemiec, ale również i ze Śląska i Pomorza Zachodniego. Na polu walki poległ wielki mistrz Zakonu - Ulryk von Jungingen, miejsce jego śmierci było niegdyś upamiętnione symbolicznym kopcem i do dziś przyciąga przybyszów z Niemiec. W Średniowieczu wielkie znaczenie historyczne miała też bitwa na Legnickim Polu /1247/, która zahamowała pochód Tatarów na zachód Europy, co upamiętnia

muzeum mieszczące się w d. kościele parafialnym. W bitwie tej brało udział również rycerstwo niemieckie, wspomagające wojska Henryka Pobożnego.

Śląsk i Pomorze Zachodnie było areną kilku wewnątrzniemieckich i austriacko-pruskich zmagani militarnych przy udziale innych państw europejskich. Z wojen tych należy wymienić zwłaszcza trzy wojny śląskie /1740-1763/, toczone przez Fryderyka II z Austrią, a zakończone podbojem całego Śląska przez Prusy, o czym przesądziła klęska armii austriackiej pod Małujowicami /1741/.

Podczas pierwszej wojny światowej, w 1915 i 1917 roku główne linie frontów przebiegały także i przez ziemie polskie. Areną szczególnie długich i zaciętych walk była Galicja, gdzie odbyła się jedna z większych i przełomowych na froncie wschodnim bitwa pod Gorlicami, w wyniku której nastąpiło przełamanie frontu wojennego i wyparcie wojsk rosyjskich z Galicji. Ciężkie walki były toczone także w okolicy Limanowej /1914/ oraz o twierdzę Przemyśl i Kraków. Na początku wojny zaś istotne znaczenie miało zwycięstwo wojsk niemieckich pod Tannenbergiem /1914/ koło Stębarka, uznane za symboliczny odwet Niemczyzny na Słowianach za klęskę grunwaldzką.

W okresie drugiej wojny światowej do najbardziej znaczących strategicznie potyczek militarnych można zaliczyć: największą w kampanii wrześniowej 1939 roku bitwę pod Kutnem /tzw. bitwa nad Bzurą/, wielką bitwę pancerną pod Studziankami /1944/ z udziałem Dywizji H.Goeringa /obecnie mauzoleum i skansen wojenny/, walki pod Nadarzycami i Zdbiczem o Wał Pomorski /1945/, ciężkie walki pod Radzyminem i Sandomierzem.

Po licznych wojnach i bitwach pozostały pamiątki historii -

cmentarze wojenne, na których są pochowani żołnierze armii austriackiej, pruskiej i niemieckiej, wśród nich są także Polacy. Najwięcej takich cmentarzy pochodzi z czasów I wojny światowej. Według przeprowadzonego w 1970 r. spisu cmentarzy, kwater i mogił wojennych z tego okresu, na terenie Polski było ponad 700 miejsc pochowania, w tym ok. 450 cmentarzy samodzielnych. W przybliżeniu ustalono, że na cmentarzach zostało pogrzebanych około 250 tys. żołnierzy różnych narodowości, w tym Austriaków i Niemców. Tylko niektóre takie nekropolie wojenne, mimo że podlegają ochronie na mocy międzynarodowych konwencji, są we względnie dobrym stanie, jednak większość o jeszcze zachowanych walorach zabytkowych wymaga dużych prac pielęgnacyjnych. Na wyróżnienie zasługują zwłaszcza cmentarze w Białymstoku, Białymogile, Częstochowie, Giżycku, Elku, Kątach, Pile, Przemyśle, Stargardzie Szczecińskim, Szadku, Szczecinie, Tarnobrzegu i Waplewie.

Cmentarze dawnej armii austro-węgierskiej istnieją na terenach Polski południowo-wschodniej, w obrębie 12 województw: białostockiego, chełmskiego, kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego, przemyskiego, radomskiego, rzeszowskiego, tarnobrzegskiego, tarnowskiego i zamojskiego. Miejsca pochowania żołnierzy armii austriackiej są odnotowane na ponad 500 cmentarzach, kwaterach i mogiłach zbiorowych.

Na szczególną uwagę zasługuje tzw. Galicja Zachodnia, gdzie w latach 1915-1918 wojskowe władze austriackie zorganizowały planową budowę cmentarzy wojennych w 10 okręgach cmentarnych. Łącznie wybudowano wtedy około 400 cmentarzy, które grupowały się głównie wzdłuż linii: Regietów - Przełęcz Małastowska - Gorlice -

Tarnów. Spoczywa na nich ponad 60 tys. poległych z obu walczących stron, głównie Austriaków, Węgrów, Niemców, Rosjan, Słowaków i Polaków. Cmentarze te, projektowane przez wybitnych architektów jak J.Jäger, D.Jurković, H.Mayer i A.Miller wyróżniają się wysokimi wartościami artystycznymi i krajobrazowymi, a niektóre odznaczają się monumentalnością i okazałością rozwiązań przestrzennych w postaci potężnych tarasów, murów, pylonów i kaplic. Większe zgrupowania obiektów spotykamy w okolicy Biecza, Brzostka, Gładyszowa, Gorlic i Staszkówki. Do najciekawszych obiektów należą cmentarze w Gorlicach, Koniecznej /na Beskidku/, Łużnej /na Pustkach/, Małastowie /na Przeł. Małastowskiej/, Regietowie /na Rotundzie/, Staszkówce, Zawadce Brzostowskiej oraz Krempnej, Ropicy i Sękowej. Unikalnym rozwiązaniem wyróżnia się zwłaszcza cmentarz - rotunda w Regietowie, gdzie ekspresyjną kulminację architektoniczną tworzy 5 wież drewnianych, dających wrażenie kaplicy.

Warto podać, że na podstawie porozumienia polsko-niemieckiego są obecnie podejmowane prace, zmierzające do urządzenia i upamiętnienia niektórych miejsc pochowania niemieckich żołnierzy, poległych w Polsce w okresie drugiej wojny światowej. Zgodnie z oficjalnymi informacjami, pierwszy taki cmentarz powstanie w Joachimowie.

Na ziemiach północnych i zachodnich, gdzie przed rokiem 1945 przeważała ludność niemiecka wyznania ewangelickiego, pozostały liczne cywilne cmentarze, które w ciągu lat, na skutek działań wojennych i braku opieki, a także akcji likwidacyjnych oraz zamiany na nekropolie komunalne lub innych wyznań, znajdują się właściwie w stanie postępującej kasacji. Szacuje się, że do dzisiaj zachowało się 10-15% dawnego stanu niemieckich

cmentarzy ewangelickich, które niegdyś na protestanckich ziemiach północnych były w każdej prawie miejscowości, zwłaszcza na wsi. Większość zachowanych i najczęściej mniej lub więcej zniszczonych cmentarzy pochodzi z 19 i 20 wieku oraz nie wyróżnia się wartościami zabytkowymi i krajobrazowymi. Również w innych częściach Polski, gdzie żyli protestanci, zarówno Polacy jak i osadnicy niemieccy lub zasymilowani ich potomkowie, przetrwały cmentarze ewangelickie, z których około 200 jest nadal czynnych i służy wyznawcom kościoła ewangelicko-augsburskiego.

W obecnej chwili nie ma pełnego rozeznania obiektów cmentarnych w Polsce, w trakcie jest ogólnopolska inwentaryzacja cmentarzy różnych wyznań, w tym także i ewangelickich. Spośród wielu na szczególną uwagę zasługuje około 20 obiektów, znajdujących się w Bielsku Białej, Bytomiu Odrzańskim, Brodach, Częstochowie, Dobrodzieniu, Giżycku, Jeleniej Górze, Karkowie, Kobylance, Kozuchowie, Mokrem, Olchowie, Piasku, Pile, Sobocie, Sosnówce, Stębarku, Wschowie, Zatoni Dolnej i Żerzynie. Lapidaria ewangelickiej rzeźby nagrobnej są tworzone w Bytomiu Odrzańskim, Czempiniu, Kozuchowie, Kobylance, Wschowie i Zatoni Dolnej.

Pierwsze zbory ewangelickie na ziemiach polskich powstawały już w 16 wieku i z tego też okresu pochodzą najstarsze znaleziska sepulkralne w postaci płyt nagrobnych. Najwcześniejsze, zachowane w całości cmentarze ewangelickie powstały w 17 i 18 wieku, zakładane były poza murami miast i najczęściej z dala od osad ludzkich. Do najstarszych nekropolii ewangelickich, bo pochodzących z lat 1609-1634, należą cmentarze we Wschowie, Jeleniej Górze, Kozuchowie i Bytomiu Odrzańskim. Posiadają one

oryginalne rozwiązania architektoniczno-przestrzenne, oparte na układzie wirydarzowym, z aleją biegnącą wzdłuż muru, stanowiącego oprawę dla epitafiów i płyt nagrobnych. Na nekropoliach tych, z uwagi na dostojny charakter zwanych "campo/santo", przechowały się znakomite niejednokrotnie zabytki sztuki sepulkralnej z 17 i 18 wieku.

Na cmentarzach ewangelickich można spotkać pomniki i nagrobki oraz kaplice w różnych stylach artystycznych. Najczęściej stosowane materiały to kamień, nierzadko marmur, drzewo oraz różne metale, przeważające zwłaszcza w późniejszych nagrobkach. Napisy nagrobkowe są ryte lub wykonane z metalu, charakterystyczne elementy stanowią krzyże kamienne, częściej żeliwne z trójlistnym zakończeniem ramion. Motywy zdobnicze to postacie Chrystusa i Aniołów, otwarta Biblia, piersia lub płaskorzeźby zmarłych.

Do najcenniejszych i najstarszych zarazem nekropolii ewangelickich w Polsce zalicza się cmentarz w Kozuchowie, założony w 1634 roku i zachowany w swoich pierwotnych granicach, chociaż obecnie już nieczynny. Do dziś przetrwało na nim ponad 150 płyt i 16 kaplic grobowych. Cmentarz w Kozuchowie został zamieniony w lapidarium gromadzące najcenniejsze zabytki sztuki sepulkralnej, zachowane na okolicznych cmentarzach ewangelickich. Między innymi sprowadzono tu 17 i 18-wieczne płyty nagrobne z miejscowości Długie.

Interesujące obiekty stanowią powstałe w większości w 19 wieku i przeważnie na ziemiach północnych i zachodnich, cmentarze prywatne dawnych rodów juhkierskich i magnackich. Zwykle są to zespoły architektoniczno-rzeźbiarskie jak monumentalne sarkofagi, kaplice i mauzolea, umieszczane w parku

przypałacowym. Z wielu takich rozwiązań przykładowo można wymienić założenia w Brodach, Cielmowie, Kamieńcu Ząbkowickim, Możdżanach i Radomierzycach. Warto też wspomnieć o cmentarzu kalwińskim w Orzeszkowie, gdzie znajduje się grób pierwszego nadburmistrza Berlina. Inne, godne zainteresowania obiekty to cmentarz przy kościele Wang w Bierutowicach oraz cmentarz w Zatonii Dolnej z licznymi głazami, wśród których jest głaz R. Kocha.

Turystów niemieckich mogą zaciekać również niektóre cenniejsze nekropolie ewangelickie w Polsce Środkowej. Do obiektów takich należy przede wszystkim Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie, założony w 1792 roku i zaprojektowany przez wybitnego architekta tych czasów - Sz. B. Zuga. Na cmentarzu warszawskim spoczywa wielu Polaków niemieckiego pochodzenia, wśród nich są ludzie zasłużeni dla kultury polskiej. Na tymże cmentarzu zachowała się neogotycka kaplica Braeunigów - cenny w skali europejskiej zabytek architektury żeliwnej. Na uwagę zasługuje też cmentarz ewangelicki w Węgrowie, jedyny w Polsce centralnej z nagrobkami pochodzącymi z 17 wieku. Rzeczą znaną jest mała liczba polskich nazwisk, widniejących na nagrobkach, przeważają zaś nazwiska niemieckie i szkockie, głównie kolonistów sprowadzonych w 19 wieku. Należąc do zboru węgrowskiego, zachowali oni swoją odrębność narodową i założyli w okolicy kilka własnych cmentarzy.

Swoiste, a zarazem najbardziej tragiczne nekropolie wielonarodowościowe ofiar ludobójczej działalności hitlerowskich Niemców stanowią dawne obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady, zlokalizowane na terenach III Rzeszy i Generalnej Guberni w Auschwitz-Birkenau /Oświęcim/, Cuihoł /Chełmno/,

Gross-Rosen /Rogoźnica/, Stutthofie /Sztutowo/ i Majdanku. Obiekty te, upamiętnione monumentami martyrologicznymi i odwiedzane licznie przez międzynarodową społeczność, dla wielu Niemców stanowią dzisiaj cel pokutniczych pielgrzymek za zbrodnie popełnione w okresie drugiej wojny światowej.

IV. Założenia recepcji i obsługi

1. Obszary recepcyjne

Przedstawione pozostałości kulturowej spuścizny mimo swojego dużego znaczenia, nie wyczerpują oczywiście wszystkich czynników, składających się na atrakcyjność Polski dla turystów niemieckojęzycznych. Oprócz już omówionych, także wiele innych walorów, zarówno antropogenicznych jak i przyrodniczych, historycznych i współczesnych, może być dlań ciekawych turystycznie. Do takich należy zaliczyć przede wszystkim parki narodowe: karkonoski i woliński oraz słowiński z największymi w Europie Środkowej wydmami ruchomymi i cmentarzyskiem drzew, a także niektóre parki krajobrazowe jak: Drawski, Mierzeja Wiślana, Wysoczyzna Elbląska, Mazurski, Iławski, Iński, Szczeciński, Łagowski, Książański, Stołowogórski i Śnieżnicki. Z licznych rezerwatów i pomników przyrody wartościami poznawczymi i krajobrazowymi wyróżniają się zwłaszcza jeziora Łuknajno /rezerwat biosfery/, Drużno, Dobskie i Świdwie oraz Groty Kryształowe w Wieliczce. Interesujące obiekty stanowią też sztolnie kopalniane w Tarnowskich Górach i Jaśkinia Niedźwiedzia w Kletnie oraz największy w Polsce eratyk - gład Tryglów w Tychowie.

Do przyrodniczych atrakcji należą też wielkie i stare puszcze, a szczególnie borecka, piska, drawska, tucholska, gorzowska, notecka, lubuska i wkrzańska, znane jako poszukiwane łowiska myśliwskie. Kilka rzek północnych jak Brda, Drawa, Gwda, Łupawa, Wda i Krutynia, stanowi nizinne szlaki wodne, wyjątkowe w skali europejskiej. Dla żeglarstwa śródlądowego podobne znaczenie przedstawiają akweny: Zalew Wiślany i Szececiński oraz Wielkie Jeziora Mazurskie i około 40 innych dużych

jezior. Warte poznania są też kanały: Elbląski i Mazurski, mające rzadko spotykane urządzenia hydrotechniczne.

Nie można też nie wspomnieć o walorach łowieckich. Tereny najbogarsze w zwierzynę łowną to między innymi zachodnia i północno-wschodnia część Polski, gdzie do najbardziej znanych łowisk należą okolice Łańska w Puszczy Nidzickiej, Czerwonego Dworu w Puszczy Boreckiej i Szerokiego Boru w Puszczy Piskiej. Za bardzo atrakcyjne dla wędkarstwa na wodach śródlądowych uważa się między innymi rejony: brodnicki, charzykowski, drawski, iławski, ostródzki, wdrydzki, milicki i mazurski. Z wielu polskich stadnin koni i ośrodków jeździeckich do szczególnie atrakcyjnych należą: Biały Bór, Drzonkowo, Kadyny, Książ, Kwidzyn, Łobez, Moszna, Nowa Wioska i Rieczna, a ponadto w Wielkopolsce: Czarniejewo, Golejewko, Pępowo, Posadowo, Racoł i Sieraków.

Uwzględniając zatem ogólną rangę turystyczną walorów kulturowych i przyrodniczych oraz podłoże etniczne można wskazać około 150 miejscowości o szczególnym znaczeniu dla ludności niemieckojęzycznej. Do grupy 30 takich miejscowości o najwyższej randze należą: Brzeg, Chełmno, Frombork, Gdańsk, Gierłoż, Kraków, Krzeszów, Książ, Legnica, Legnickie Pole, Lidzbark Warmiński, Lubiąż, Malbork, Nysa, Oświęcim, Paczków, Poznań, Pszczyna, Srebrna Góra, Stargard Szczeciński, Stębark, Szczecin, Świdnica, Toruń, Trzebnica, Warszawa, Wrocław, Żagań, Żary.

Grupę drugą o wysokiej randze tworzy 50 miejscowości, a mianowicie: Bardo, Bolków, Brodnica, Brody, Chełmsko Śląskie, Darłowo, Elbląg, Głogówek, Golub-Dobrzyń, Gorzów Wlk., Grodziec,

Henryków, Jawor, Jelenia Góra, Kamieniec Ząbkowicki, Kamienna Góra, Kamień Pomorski, Karpacz, Katowice, Kętrzyn, Kłodzko, Kołobrzeg, Koszalin, Kożuchów, Kwidzyn, Lwówek Śląski, Międzyrzecz, Milicz, Morąg, Namysłów, Nidzica, Oleśnica, Olsztyn, Olsztynek, Opole, Orneta, Otmuchów, Pasłęk, Peplin, Racibórz, Radzyń Chełmiński, Reszel, Rogoźnica, Słupsk, Strzegom, Strzelce Krajeńskie, Sztutowo, Świdwin, Wałbrzych, Wambierzyce i Zielona Góra. Wreszcie grupę trzecią stanowi ponad 80 pozostałych ważniejszych miejscowości, a wśród nich między innymi są: Bystrzyca Kłodzka, Bytów, Chojna, Czocho-Sucha, Duszniki Zdrój, Gorlice, Góra Sw. Anny, Jagniątków, Kostrzyn, Łądek Zdrój, Łagów, Międzygórze, Moszna, Mysłakowice, Połczyn Zdrój, Ryn, Wolsztyn, Ząbkowice Śląskie.

Ponadto jako mogące budzić zaciekawienie należy uznać te miejscowości, które leżąc w Polsce centralnej, wyróżniają się walorami wysokiej klasy, znaczeniem europejskim i atrakcyjnością dla turystyki międzynarodowej. Do miejscowości takich zaliczono przede wszystkim: Baranów Sandomierski, Biskupin, Cieszyn, Częstochowę, Dębno, Gniezno, Gołuchów, Gostyń, Kalisz, Kalwarię Zebrzydowską, Kazimierz Dolny, Kórnik, Krasiechyn, Krynice, Lublin, Łańcut, Łódź, Modlin, Nieborów, Nowy Wiśnicz, Ogrodzieniec, Pieskową Skalę, Puławy, Radzyń Podlaski, Rogalin, Rydzynę, Sandomierz, Strzelno, Sulejów, Tarnów, Ujazd, Wadowice, Wieliczkę, Zamość, Zakopane i Żelazową Wolę.

Ziemie północne i zachodnie Polski obfitują w atrakcyjne obszary o przyrodniczych walorach wypoczynkowych, skupiające się głównie w pasie nadmorskim, rozległej strefie pojezierzy północnowschodnich i zachodniopomorskich oraz Sudetach. Najcenniejsze takie obszary, zaliczane do I lub II kategorii

atrakcyjności krajowej, to części: Wyspy Uznam i Wolin, Wybrzeża Trzebiatowskiego, Puszczy Wkrzańskiej i Bukowej, Wybrzeża Słowińskiego, Pobrzeża Kaszubskiego z mierzeją Wiślaną i Helską, Wzniesienia Elbląskiego; pojezierzy: Ińskiego, Myśliborskiego, Dobiegniewskiego, Drawskiego, Wałeckiego, Szczecińskiego, Chodzieskiego, Krajeńskiego, Bytowskiego i Kszubskiego, Równiny Charzykowskiej i Polanowskiej, Borów Tucholskich; pojezierzy: Iławskiego, Olsztyńskiego, Mrągowskiego, Ełckiego, Brodnickiego, Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, Puszczy Boreckiej, Garbu Łuńskiego; pojezierzy: Łagowskiego i Sławskiego, Bruzdy Zbąszyńskiej, Równiny Torzymskiej; gór: Kaczawskich, Izerskich, Sowich, Bardzkich, Stołowych, Orlickich, Bystrzyckich, Złotych, Karkonoszy, Masywu Śnieżnika, Równiny Opolskiej i Beskidu Śląskiego.

Na podstawie rozmieszczenia zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz zaszłości historycznych i etnicznych można wyróżnić większe obszary o szczególnej atrakcyjności turystycznej dla ludności niemieckojęzycznej. Oczywiście nie wyczerpują one wszystkich istniejących możliwości, a jedynie obejmują te tereny, które odznaczają się najwyższymi walorami i najbardziej istotnymi w omawianym aspekcie. Potencjalnie do obszarów takich zaliczono:

- 1 - obszar szczeciński, obejmujący miasto Szczecin z Puszcą Bukową, Zalew Szczeciński i Kamieński, Puszcę Wkrzańską, Wyspy Uznam i Wolin z Wolińskim Parkiem Narodowym, część Wybrzeża Trzebiatowskiego,
- 2 - obszar koszaliński, obejmujący część Wybrzeża Słowińskiego z jeziorami Jamno, Bukowo i Kopań,

- 3 - obszar słupski, obejmujący część Wybrzeża Słowińskiego ze Słowińskim Parkiem Narodowym oraz jeziorami Gardno i Łebsko,
- 4 - obszar gdański, obejmujący zespół miejski Gdańska i Sopotu oraz część Pobrzeża Kaszubskiego, Mierzeję Helską i Puszcę Darżlubską,
- 5 - obszar elbląski, obejmujący Mierzeję Wiślaną, Zalew Wiślany i Wzniesienie Elbląskie,
- 6 - obszar lubuski, obejmujący Pojezierze Łagowskie i Bruzdę Zbąszyńską oraz Puszcę Lubuską,
- 7 - obszar gorzowski, obejmujący Pojezierze Myśliborskie oraz Puszcę Gorzowską,
- 8 - obszar drawski, obejmujący Pojezierze Dobiegniewskie, Drawskie, Inskie, Szczecińskie i Wałeckie oraz Puszcę Drawską,
- 9 - obszar tucholski, obejmujący doliny Brdy i Wdy oraz Puszcę Tucholską
- 10 - obszar bytowski, obejmujący części Równiny Charzykowskiej oraz Pojezierza Bytowskiego i Krajeńskiego,
- 11 - obszar kaszubski, obejmujący Pojezierze Kaszubskie,
- 12 - obszar iławski, obejmujący Pojezierze Brodnickie i Iławskie z Kanałem Elbląskim,
- 13 - obszar olsztyński, obejmujący największe akweny Pojezierza Olsztyńskiego oraz Lasy Purdzkie i Napiwodzkie,
- 14 - obszar mazurski, obejmujący Wielkie Jeziora Mazurskie, Pojezierze Mrągowskie oraz Puszcę Borecką i Pi-ską,
- 15 -obszar jeleniogórski, obejmujący Karkonosze, Góry Izerskie i Kotlinę Jeleniogórską,
- 16 -obszar kłodzki, obejmujący Kotlinę Kłodzką, Maszyw Śnieżnika oraz Góry Bialskie, Bystrzyckie, Stołowe i Złote.

Warto podkreślić, że dwa z wymienionych obszarów, a mianowicie gorzowski i lubuski są położone w odległości około 100 km od Berlina. Tak bliskie położenie atrakcyjnych terenów turystycznych stwarza możliwość ich wykorzystywania jako zaplecza wypoczynkowego aglomeracji berlińskiej, zwłaszcza w wypadku rekreacji weekendowej. W podobnej sytuacji znajduje się obszar jeleniogórski w stosunku do Drezna.

Oprócz wskazanych już obszarów o szczególnej atrakcyjności, również inne regiony turystyczne Polski mogą być interesujące dla ludności niemieckojęzycznej. Przede wszystkim należy do nich zaliczyć tereny uznawane za ogólnie atrakcyjne dla turystyki zagranicznej, a mianowicie obszary: augustowski, białowieski, biebrzański, bieszczadzki, gnieźnieński, kazimierski, krakowski, sądecki, sierakowski, warszawski, zakopiański, zamojski i żywiecki.

2. Przyjazdy turystyczne

W turystyce przyjazdowej ludności niemieckojęzycznej do Polski dominują obecnie obywatele zjednoczonych ostatnio Niemiec. Zakładając, że w przyszłości dla turystyka niemiecka będzie zbliżać się do wzorów przeważających w dawnych Niemczech Zachodnich, warto podać kilka informacji, charakteryzujących turystykę mieszkańców tego państwa, przodującego dzisiaj w świecie.

Średnia długość płatnego urlopu w dawnej RFN wynosiła 29 dni, przy czym 68% pracujących dysponowało urlopem sześciotygodniowym lub dłuższym. W 1989 r. ^{na} co najmniej pięciodniowy urlop wyjechało blisko 69% mieszkańców, mających co najmniej 15 lat, a więc 32,6 mln osób, odbywając ponad 42 mln podróży urlopowych, z tego 69% za granicę, wydając 45 mln marek na urlopy poza krajem. Kraje

Europy Wschodniej odwiedziło ponad 4 mln turystów zachodnio-niemieckich. Wyjeżdżając na urlop Niemcy najczęściej podróżowali własnym samochodem, a ponad trzecia część ich podróży miała charakter zorganizowany. W wyjazdach krótkich uczestniczyło 39% mieszkańców powyżej 14 lat.

Najczęściej Niemcy podczas urlopu poszukują spokojnego lecz atrakcyjnego wypoczynku, chcą oderwać się od codzienności, odzyskać siły i obcować z naturą. Podróże zagraniczne traktują częściej jako wyjazdy po słońce i opaleniznę oraz w celach poznawczych, zaś w wyjazdach krajowych przedkładają uzyskanie nowych sił witalnych, poprawę stanu zdrowia i kontakty z naturą. Wybierając miejsce urlopu Niemcy uwzględniają takie główne motywy jak: nie może być nudno, musi być gwarancja słonecznej pogody i kąpieli /morze, jezioro lub baseny/, a zimą także pewność śniegu. Ponadto dużą wagę przywiązują do piękna krajobrazów i czystości środowiska, obawiając się zwłaszcza warunków ryzykownych dla zdrowia. W czasie urlopu 14% uprawia kolarstwo, 30% gry w piłkę, 74% pływa, 55% wędruje pieszo, a tylko 7% wypoczywa biernie. Turyści niemieccy najchętniej mieszkają w hotelach, pensjonatach i zajazdach /45%/, następnie domach wakacyjnych /21%/, na kempingach /11%/, oraz w pokojach prywatnych lub u krewnych i znajomych /po 9%.

W 1989 roku odwiedziło Polskę ponad 1,9 mln turystów, będących obywatelami Austrii oraz dawnej RFN, NRD i Berlina Zachodniego. Część z nich to Polacy stale zamieszkali w tych państwach. Z całych Niemiec przyjechało ponad 1,8 mln osób. Porównując wielkości, cechujące ostatnie lata, widać stały coroczny przyrost ogólnej liczby przyjazdów, które w stosunku do 1985 r. powiększyły się o 80%, a więc średniorocznie o 20%.

W ujęciu poszczególnych państw bardziej wzrosły przyjazdy z Austrii, bo 2,5-krotnie, niż z Niemiec, gdzie wskaźnik ten był bliski 1,8. W latach 90-tych należy się spodziewać dalszej koniunktury w przyjazdach turystycznych z państw niemieckojęzycznych.

W przyjazdach z Austrii oraz d. Berlina Zachodniego i RFN dominują podróże w celach turystycznych i prywatnych /łącznie 71% ogółu przyjeżdżających/, a ponadto cel handlowy /16%/ i tranzyt /5%/. Pozostałe cele jak służbowy, dyplomatyczny, naukowy, kulturalny i inne stanowią zaledwie kilka procent ogólnej liczby przyjazdów.

Tabela 1. Przyjazdy turystów zagranicznych do Polski
/w tys. osób/

Państwo	1980	1985	1989
Austria	38	30	75,5
NRD	3403	717	1194,8
RFN	279	298	596,4
Berlin Zachodni	23	23	53,2

Źródło: Turystyka i wypoczynek w 1989 r.

W obsłudze turystycznej ludności niemieckojęzycznej dominację ma PP "Orbis", które współpracując z licznymi biurami zagranicznymi przyjęło w 1989 roku ponad 250 tys. osób przybyłych z Austrii oraz d. RFN i Berlina Zachodniego /35% ogólnej liczby turystów z tych krajów/. Na podstawie informacji uzyskanych z tej instytucji oraz wywiadów z pilotami grup

niemieckich można wskazać pewne charakterystyczne cechy turystyki przyjazdowej z Niemiec.

W zorganizowanej turystyce grupowej uczestniczy około 25% osób obsługiwanych. Bardziej popularne są imprezy objazdowe /ponad 60% ogółu/, natomiast niegdyś przeważające imprezy pobytowe stanowią obecnie niecałe 40%. Korzystający z tej formy obsługi uczestniczą w imprezach weekendowych, studyjnych, specjalistycznych oraz tranzytowych do ZSRR i CSRS. Ostatnio na popularności zyskują różne imprezy studyjne z programem fachowym na przykład dla architektów, lekarzy, leśników, ornitologów lub związane z określoną tematyką na przykład: gotyk i barok w Polsce, zabytki związane z kulturą niemiecką, akcje pokuty. Dość liczne są też przyjazdy, mające charakter wypoczynkowy oraz przyjazdy związane z wydarzeniami kulturalnymi i artystycznymi.

W turystyce specjalistycznej uczestniczy niewielka liczba osób, na przykład w 1989 roku Orbis obsłużył ponad 6 tys. osób, biorących udział głównie w imprezach myśliwskich, rowerowych, jeździeckich i wędkarskich oraz około 1000 uczestników kongresów.

Turyści z dawnej RFN najbardziej są zainteresowani zwiedzaniem Mazur, Pomorza i Śląska, a z miast prymat pod tym względem mają: Gdańsk, Katowice, Olsztyn, Poznań, Szczecin, Toruń, Warszawa i Wrocław. Szczególnie uczęszczane i popularne trasy objazdowe to: Poznań - Olsztyn - Gdańsk - Szczecin, Wrocław - Częstochowa - Zakopane - Kraków - Warszawa - Olsztyn - Gdańsk - Toruń - Poznań, Jelenia Góra - Wrocław - Opole - Katowice - Kraków, Wrocław - Katowice - Kraków - Warszawa - Poznań, Szczecin - Kołobrzeg - Gdańsk - Olsztyn - Toruń - Szczecin,

Jelenia Góra - Wałbrzych - Katowice - Kraków - Rzeszów - Lublin
Częstochowa - Wrocław. W wędrowniach rowerowych dużym powodze-
niem cieszą się trasy na Ziemi Lubuskiej i Mazurach.

Warto podkreślić, że nasz kraj odwiedzają liczne grupy
niemieckie, złożone z osób starszych i urodzonych niegdyś na
obecnych ziemiach polskich. Szacuje się, że tzw. Heimatturistik
obejmowała 70% grup przyjeżdżających z d. RFN. Niemieckie
biura podróży organizują pobyty turystyczne głównie w Kotlinie
Kłodzkiej i Jeleniogórskiej oraz na Mazurach i Pomorzu,
między innymi w Karpaczu, Wrocławiu, Szczecinie, Kołobrzegu,
Mrągowie i Olsztynie. Imprezy objazdowe, organizowane przez
te biura, przebiegają głównie przez Pomorze, Śląsk i Mazury,
a do stałych należą trasy: Szczecin - Gdańsk - Olsztyn - Poznań,
Gdańsk - Olsztyn - Mrągowo, Wrocław - Opole - Katowice - Kraków.

Najwięcej obywateli RFN odwiedza województwa: gdańskie,
katowickie, opolskie, poznańskie, szczecińskie, warszawskie
i wrocławskie oraz jeleniogórskie, olsztyńskie i wałbrzyskie.
Ponadto grupę województw o znacznie niższej wprowadzie frekwencji
lecz przewyższających pod tym względem inne regiony, stanowią:
bydgoskie, częstochowskie, elbląskie, gorzowskie, koszalińskie,
krakowskie, słupskie, suwalskie i zielonogórskie.

Dla turystyki austriackiej charakterystyczne są zwłaszcza
objazdy autokarowe i krótkie pobyty na południu Polski oraz
grupy pielgrzymkowe. Główne trasy objazdowe to: Kraków - Czę-
stochowa - Warszawa, Wrocław - Kalisz - Toruń - Gdańsk - Olsztyn
- Warszawa - Częstochowa - Kraków, Kraków - Warszawa - Gdańsk -
Poznań - Wrocław. Turyści z Austrii najczęściej odwiedzają
województwa: warszawskie, krakowskie i katowickie oraz

wrocławskie, poznańskie, bielskie i gdańskie, a ponadto częstochowskie, jeleniogórskie, łódzkie, nowosądeckie i opolskie

3. Baza usługowa

W województwach, położonych całkowicie lub częściowo na ziemiach północnych i zachodnich, uznanych za szczególnie atrakcyjne turystycznie dla ludności niemieckojęzycznej, znajduje się dość znaczny potencjał infrastruktury turystycznej. Łącznie na terenach tych w 1989 roku było 539 tys. miejsc noclegowych. Ogólnodostępne obiekty turystyczne, które w części najbardziej nadają się do obsługi turystyki zagranicznej, liczyły łącznie 196 tys. miejsc noclegowych, w tym hotele i obiekty im podobne miały 47 tys. łóżek. Na omawianych terenach brakuje obiektów najwyższej kategorii Lux, natomiast w hotelach czterogwiazdkowych, zaliczanych do bazy wysokostandardowej, mieści się 8,7 tys. miejsc, jednak obiekty takie nie występują w kilku województwach, a mianowicie: elbląskim, gorzowskim, opolskim, słupskim, wałbrzyskim i zielonogórskim oraz bydgoskim, leszczyńskim i suwalskim. Hotele trzygwiazdkowe, najczęściej o średnim standardzie krajowym, dysponowały 7,6 tys. łóżek, tego rodzaju bazy brakuje jedynie w województwie pilskim. Bardzo ubogą i niedostateczną bazę hotelową posiadają zwłaszcza województwa: elbląskie, opolskie, słupskie i zielonogórskie, a także suwalskie.

Baza rekomendowana turystom zagranicznym przez polskie biura podróży obejmuje obiekty hotelarskie i campingi. Łącznie na omawianych terenach liczy ona około 38 tys. miejsc noclegowych. Na 40 campingach rekomendowanych I i II kategorii znajduje się 13 tys. miejsc, między innymi w Częstochowie,

Drawnie, Dziwnówku, Gdańsku, Jarosławcu, Jastarni, Katowicach, Lubrzy, Lebie, Malborku, Mrągowie, Otmuchowie, Pieckach, Rowach, Sopocie, Starych Juchach, Szczecinie, Toruniu, Władysławowie i Wrocławiu, ogółem w 33 miejscowościach.

Rekomendowana baza hotelarska na ziemiach północnych i zachodnich liczy 25,4 tys. miejsc noclegowych, mieszczących się głównie w hotelach cztero i trzygwiazdkowych oraz w domach wycieczkowych, pensjonatach i motelach. Obiekty tego rodzaju znajdują się w ponad 130 miejscowościach. Ponadto część takiej bazy mieści się w prywatnych domach letniskowych, leśniczówkach i domkach myśliwskich. Główne ośrodki recepcyjne ze znacznym potencjałem rekomendowanej bazy hotelarskiej na tych terenach to: Gdańsk, Wrocław i Poznań oraz Bydgoszcz, Gorzów Wlk., Katowice, Legnica, Olsztyn, Opole, Piła, Szczecin, Wałbrzych i Zielona Góra.

W Polsce istniejąca baza recepcyjna w małym stopniu spełnia wymagania stawiane przez turystów zagranicznych. Podobnie i obiekty rekomendowane przez polskie biura podróży, z wyjątkiem hoteli pięcio i czterogwiazdkowych, nie odpowiadają najczęściej standardom europejskim. Dalszy rozwój zagranicznej turystyki przyjazdowej do Polski uzależniony jest więc od pozyskania odpowiedniej dlań bazy recepcyjno-usługowej.

Przedkładane propozycje nowych obiektów usługowych dla turystyki z krajów niemieckojęzycznych są ściśle powiązane z ogólnymi potrzebami turystyki krajowej i zagranicznej, dla potrzeb której to planuje się w latach 90-tych budowę nowych obiektów recepcyjnych, hotelarskich i campingowych, liczących łącznie około 50 tys. miejsc noclegowych. W nawiązaniu do wcześniej opracowanej koncepcji inwestycji turystycznych na

lata 1990 - 2000 zakłada się budowę głównie hoteli i obiektów im podobnych oraz innej bazy recepcyjnej na ziemiach Polski północnej i zachodniej oraz innych terenach uznanych za atrakcyjne dla turystów niemieckojęzycznych. W prawie 100 miejscowościach przewiduje się uzyskanie około 37 tys. miejsc noclegowych, które uzupełniając najbardziej dotkliwe luki w krajowym potencjale recepcyjnym, będą równocześnie służyć do obsługi turystyki z krajów niemieckojęzycznych.

Rozmieszczenie proponowanej bazy turystycznej uwzględnia atrakcyjność przyrodniczą, kulturową i etniczną poszczególnych regionów oraz ich dotychczasowy potencjał recepcyjny. Znaczną zwłaszcza bazę usługową planuje się w województwach: gdańskim, koszalińskim, krakowskim, olsztyńskim, słupskim, suwalskim i szczecińskim /we wszystkich powyżej 2 tys. miejsc noclegowych/ oraz bydgoskim, gorzowskim, wałbrzyskim i wrocławskim. Lokalizacje nowych obiektów przewiduje się głównie w wybranych ośrodkach wielkomiejskich i stolicach województw oraz w innych ważniejszych miejscowościach recepcyjnych o funkcji krajoznawczej, wypoczynkowej i uzdrowiskowej. Obiekty o charakterze rekreacyjnym lokuje się na terenach szczególnie atrakcyjnych krajobrazowo, a jednocześnie nie wykazujących zagrożeń ekologicznych i ograniczeń zoologicznych.

Przedstawiane propozycje inwestycji turystycznych obejmują głównie hotele i obiekty im podobne. W tego rodzaju bazie o wysokim i średnim standardzie europejskim planuje się łącznie uzyskanie około 20-25 tys. miejsc noclegowych. Hotele pięcigwiazdkowe proponuje się głównie w wielkomiejskich centrach turystycznych jak Gdańsk, Kraków, Poznań, Warszawa i Wrocław. Nowe hotele 4-gwiazdkowe przewiduje się przeważnie w większych

miastach jak Bydgoszcz, Częstochowa, Olsztyn, Opole i Zielona Góra, stanowiących większe ośrodki recepcyjne turystyki zagranicznej, natomiast hotele 3-gwiazdkowe zamierza się budować przeważnie w atrakcyjnych turystycznie miastach średniej wielkości jak Biełko-Biała, Elbląg, Gorzów Wielkopolski, Koszalin, Legnica i Słupsk, a ponadto także w niektórych centrach wielkomiejskich na przykład w Częstochowie, Krakowie, Łodzi, Szczecinie i Toruniu. Pozostałe obiekty hotelowe, raczej o charakterze rekreacyjnym i zróżnicowanym standardzie są sytuowane w ^(mniejszych) miastach, stanowiących atrakcyjne ośrodki wypoczynkowe i uzdrowiskowe.

Dla obsługi ruchu tranzytowego przewiduje się zbudowanie kilku moteli, położonych w miejscowościach granicznych i przy drogach międzynarodowych, między innymi w Brzegu, Grudziądzu, Legnicy, Lesznie, Olsztynie i Zgorzelcu. Dla pensjonatów przyjmuje się głównie lokalizacje w atrakcyjnych miejscowościach uzdrowiskowych i wypoczynkowych, o dużych walorach klimatycznych i krajobrazowych jak: Długopole Zdrój, Jastarnia, Kołobrzeg, Kowary, Krynica Morska, Kudowa Zdrój, Łagów, Międzygórze, Polanica Zdrój i Sarbinowo.

Hotelarskie obiekty o średnim i wysokim standardzie europejskim, uzupełni tańsza baza noclegowa w postaci domów wycieczkowych i schronisk młodzieżowych o europejskim standardzie jedno lub dwugwiazdkowym. Obiekty tego rodzaju zamierza się zbudować między innymi w Częstochowie, Jeleniej Górze, Krakowie, Olsztynie, Poznaniu, Szczecinie, Warszawie i Wrocławiu.

W rozbudowie bazy recepcyjnej uwzględnia się też obiekty służące wypoczynkowi długo i krótkookresowemu. Rekreacyjne ośrodki hotelowo-pensjonatowe i termalne, pod względem programu

wzorowane na różnych obiektach zagranicznych w rodzaju Robinson Club, Mediterranean Club i Center Parks, a przeznaczone głównie dla dłuższego wypoczynku powiązanego z różnorodnymi formami aktywnej rekreacji i odnowy biologicznej oraz turystyki specjalistycznej, proponuje się w kilku atrakcyjnych miejscowościach jak Duszniki Zdrój, Giżycko, Łeba i Połczyn Zdrój. Ponadto zakłada się budowę wiosek wakacyjnych, głównie nad jeziorami i morzem, wybierając na ten cel miejscowości mniejsze i mniej znane jak: Czerwony Dwór, Drzewoszewo, Lubniewice, Międzywodzie, Pluski, Siemiany, Stare Drawsko, Swornigacie i Wdzydze Kiszewskie.

Przedkładana oferta obejmuje także propozycje zbudowania 30 campingów kategorii międzynarodowej. Większość z nich ma charakter pobytowo-wypoczynkowy i jest lokalizowana nad morzem i jeziorami, między innymi w Czaplinku, Darłowie, Dobiegniewie, Elku, Lubniewicach, Lubieszewie, Myśliborzu, Pile, Rowach, Rucianem Nidzie, Sarbinowie, Wilimach i Wiśńce.

Tabela 2. Baza noclegowa w województwach o dużej atrakcyjności turystycznej dla ludności niemieckojęzycznej w 1989 r.

Województwo	Miejsca noclegowe w tys.		
	Ogółem	w obiektach turystycznych	w hotelach i obiektach podobnych
Bielskie	31,5	11,2	2,9
Bydgoskie	22,4	10,1	2,8
Częstochowskie	6,9	4,0	1,3
Elbląskie	25,5	6,4	1,2
Gdańskie	63,5	19,2	4,7
Gorzowskie	13,5	7,2	1,5
Jeleniogórskie	25,0	10,2	3,9
Katowickie	13,0	9,7	5,7
Koszalińskie	75,5	13,0	2,4
Krakowskie	10,1	9,2	4,6
Legnickie	2,7	2,0	1,0
Olsztyńskie	37,4	18,1	2,5
Opolskie	13,4	7,2	1,6
Pilskie	10,5	5,2	1,4
Poznańskie	20,6	19,4	3,8
Słupskie	35,3	8,3	1,4
Suwalskie	42,6	24,6	1,6
Szczecińskie	82,1	14,3	2,4
Toruńskie	9,7	5,2	1,9
Wałbrzyskie	21,6	10,0	3,0
Warszawskie	19,5	17,6	9,2
Wrocławskie	9,5	7,4	3,0
Zielonogórskie	13,2	6,5	1,7

źródło: obliczenia własne

Tabela 3. Projektowana baza recepcyjna w województwach atrakcyjnych dla ludności niemieckojęzycznej

Województwo	Baza noclegowa
Warszawskie	4000
Bielskie	800
Bydgoskie	1700
Częstochowskie	700
Elbląskie	700
Gdańskie	2900
Gorzowskie	1800
Jeleniogórskie	600
Koszalińskie	4500
Krakowskie	2700
Legnickie	300
Leszczyńskie	100
Łódzkie	400
Olsztyńskie	2700
Opolskie	500
Pilskie	800
Poznańskie	900
Słupskie	2400
Suwalskie	2700
Szczecińskie	2000
Toruńskie	500
Wałbrzyskie	1700
Wrocławskie	1100
Zielonogórskie	500

źródło: opracowanie własne

Tabela 4. Projektowana baza recepcyjna na terenach atrakcyjnych dla ludności niemieckojęzycznej

Miejscowość	Województwo	Miejsca noclegowe	Obiekty recepcyjne
1	2	3	4
Białogóra	gdańskie	600	C
Bielsko-Biała	bielskie	300	H
Bydgoszcz	bydgoskie	600	H
Chmielno	gdańskie	300	C
Cieszyn	bielskie	200	H
Czaplinek	koszalińskie	300	C
Czerwony Dwór	suwalskie	100	WW
Częstochowa	częstochowskie	700	H
Darłowo	koszalińskie	500	C
Dąbki	koszalińskie	800	WWC
Długopole-Zdrój	wałbrzyskie	100	H
Dobiegniew	gorzowskie	300	C
Drzewoszewo	pilskie	200	WW
Duszniki-Zdrój	wałbrzyskie	600	H, OR
Elbląg	elbląskie	300	H
Elk	suwalskie	300	C
Gdańsk-Sopot	gdańskie	700	H
Giżycko	suwalskie	1200	H, WW, GM
Gorzów Wielkop.	gorzowskie	300	H
Grudziądz	toruńskie	100	H
Iława	olsztyńskie	200	H
Jarosławiec	słupskie	600	C
Jasień	słupskie	100	WW
Jastarnia	gdańskie	200	H
Jelenia Góra	jeleniogórskie	200	H
Jerzwałd	olsztyńskie	300	C
Jęcznik	olsztyńskie	400	C
Kartuzy	gdańskie	100	H
Karwica	suwalskie	200	WW
Kłodzko	wałbrzyskie	300	H
Kołobrzeg	koszalińskie	100	H
Koszalin	koszalińskie	300	H

1	2	3	4
Kowary	jeleniogórskie	100	H
Kraków	krakowskie	2500	H
Krynica Morska	elbląskie	200	H
Kudowa-Zdrój	wałbrzyskie	100	H
Lądek-Zdrój	wałbrzyskie	100	H
Legnica	legnickie	300	H
Leszno	leszczyńskie	100	H
Lubieszewo	koszalińskie	300	C
Lubniewice	gorzowskie	400	WW, C
Łagów	zielonogórskie	100	H
Łeba	słupskie	500	H, OR
Łódź	łódzkie	400	H
Makowo	olsztyńskie	100	M
Malbork	elbląskie	200	H
Międzygórze	wałbrzyskie	100	H
Międzywodzie	szczecińskie	100	WW
Międzyzdroje	szczecińskie	300	H
Myślibórz	gorzowskie	300	C
Olsztyn	olsztyńskie	600	H
Olszyna	zielonogórskie	100	H
Opole	opolskie	500	H
Oświęcim	bielskie	200	H
Pile	koszalińskie	300	C
Piła	pilskie	300	C
Pluski	olsztyńskie	200	WW
Polanica-Zdrój	wałbrzyskie	200	H
Połczyn-Zdrój	koszalińskie	400	OR
Poznań	poznańskie	800	H
Rewal	szczecińskie	400	C
Rowy	słupskie	500	C
Ruciane-Nida	suwalskie	300	C
Rydzewo	suwalskie	100	M
Sarbinowo	koszalińskie	600	H, C
Sianożęty	koszalińskie	300	C
Siemiany	olsztyńskie	200	WW
Sieraków	poznańskie	100	WW
Słubice	gorzowskie	200	H

1	2	3	4
Słupsk	słupskie	200	H
Sominy	słupskie	500	C
Stare Drawsko	koszalińskie	200	WW
Stare Juchy	suwalskie	300	C
Stężyca	gdańskie	300	C
Swornigacie	bydgoskie	700	WW,C
Szczecin	szczecińskie	800	H
Szklarska Poręba	jeleniogórskie	200	H
Sztynort	suwalskie	100	M
Świdnica	wałbrzyskie	200	H
Toruń	toruńskie	400	H
Trzciel	gorzowskie	300	C
Wadowice	bielskie	100	H
Wałcz	pilske	300	C
Warszawa	warszawskie	4000	H
Wdzydzie Kiszewskie	gdańskie	200	WW
Węgorzewo	suwalskie	100	M
Wieliczka	krakowskie	200	H
Wielonek	bydgoskie	400	C
Wierzchowo	koszalińskie	400	C
Wilimy	olsztyńskie	400	C
Wiselka	szczecińskie	400	C
Władysławowo	gdańskie	500	C
Wrocław	wrocławskie	1100	H
Zardeniki	olsztyńskie	300	C
Zgorzelec	jeleniogórskie	100	H
Zielona Góra	zielonogórskie	300	H

Oznaczenia:

H - hotele i obiekty podobne /motele, pensjonaty, domy wycieczkowe i schroniska młodzieżowe/

OR - ośrodki rekreacyjne

WW - wioski wakacyjne

M - mariny

C - campingi

Źródło: opracowanie własne

4. Krzyżacki szlak turystyczny

Liczne zabytki pokrzyżackie zachowane na terenach Polski północnej pozwalają na wytyczenie atrakcyjnego szlaku turystycznego, przeznaczonego dla wędrówek samochodowych i rowerowych. Prowadząc po terytorium dawnego, zakonnego państwa krzyżackiego przebiega on przez miejscowości o tradycji krzyżackiej, udostępniając obiekty sakralne i świeckie, pochodzące głównie z 13-16 wieku. Szlak wytyczają przede wszystkim średniowieczne, krzyżackie i biskupie zamki obronne, zachowane lub zrekonstruowane w całości, a także ich pozostałości w postaci większych, nieraz znacznie przekształconych części oraz utrwalonych ruin lub innych zachowanych fragmentów - wież, bram, murów itp. Trasa prowadzi również śladami licznych miast lokowanych przez Krzyżaków, gotyckich budowli sakralnych - świątyń i klasztorów oraz miejsc historycznych, związanych z walkami polsko-krzyżackimi. Ponadto uzupełniającą uwzględniono znaczące i atrakcyjne obiekty zabytkowe i pamiątki historyczne, dotyczące czasów i dziejów późniejszych, a leżące po drodze lub w sąsiedztwie podstawowej trasy.

Dla szlaku w wersji podstawowej proponuje się następujący przebieg: Toruń - Bierzgłowo - Kowalewo Pomorskie - Golub Dobrzyń - Wąbrzeźno - Radzyń Chełmiński - Brodnica - Kurzętnik - Nowe Miasto Lubawskie - Bratian - Lubawa - Lidzbark - Działdowo - Nidzica - Dąbrówno - Grunwald - Stębark - Waplewo - Olsztynek - Rychnowo - Ostróda - Olsztyn - Pasym - Szczytno - Mrągowo - Ryn - Giżycko - Pozezdrze - Węgorzewo - Barciany - Kętrzyn - Bełławki - Święta Lipka - Reszel - Bisztynek - Stoczek - Lidzbark Warmiński - Orneta - Pieniężno - Braniewo - Frombork -

Kadyny - Elbląg - Pasłęk - Krosno - Morąg - Małdyty -
Przezmark - Dzierzgoń - Malbork - Sztum - Kwidzyn - Grudziądz -
Chełmno - Świecie - Nowe - Gniew - Pelplin - Stara Kiszewa -
Bytów - Lębork - Kartuzy - Gdańsk. Ponadto wyznacza się kilka
tras uzupełniających, biegnących przez mniej atrakcyjne
miejscowości lub doprowadzających do ważnych obiektów położonych
w oddaleniu od trasy głównej bądź też pozwalających na warianto-
wanie wędrówek i skracanie ich długości. Do tras takich
w części wschodniej należą: Chełmno - Papowo Biskupie - Toruń,
Grudziądz - Pokrzywno - Rogóźno - Radzyń Chełmiński, Dzierzgoń -
Kamieniec - Szymbark - Iława - Lubawa, Mrągowo - Szestno -
Kętrzyn - Gierłoż - Sztynort - Węgorzewo, zaś w części zachod-
niej są to: Bytów - Biały Bór - Czarne - Człuchów - Chojnice -
Tuchola - Koronowo - Nowy Jasiniec - Chełmno; Gdańsk - Grabin -
Zameczek - Skarszewy - Stara Kiszewa.

Główne i najbardziej atrakcyjne poznawczo miejscowości na
szlaku podstawowym stanowią przede wszystkim: Gdańsk, Toruń,
Olsztyn, Malbork, Frombork i Grunwald oraz Bytów, Chełmno,
Golub-Dobrzyń, Kętrzyn, Kwidzyn, Lidzbark Warmiński, Morąg,
Nidzica, Orneta, Pasłęk, Radzyń Chełmiński, Reszel i Ryn.
Warto podkreślić, że trasa podstawowa, wyznaczona właściwie
przez zabytki architektury i historii, nie omija jednak terenów
atrakcyjnych krajobrazowo i przyrodniczo, prowadząc wzdłuż
doliny Wisły, przez Szwajcarię Kaszubską, Wielkie Jeziora
Mazurskie, Wysoczyznę Elbląską, Bory Tucholskie i Puszcę
Pi-ską oraz pojezierza: Bytowskie, Brodnickie, Iławskie,
Krajeńskie i Olsztyńskie.

Wybrane miejscowości i obiekty, położone przy proponowanym
szlaku turystycznym wymagają odpowiedniego przystosowania

i zagospodarowania, umożliwiające ich zwiedzanie, Zachowane bądź zrekonstruowane dotychczas budowle zamkowe w Bytowie, Kętrzynie, Kwidzynie, Lidzbarku Warmińskim, Malborku, Nidzicy, Olsztynie, Pasłęku i Węgorzewie są użytkowane jako muzea lub inne placówki kulturalne, co pozwala ^{na} prawidłowe ich udostępnienie turystyczne. Niektóre z lepiej zachowanych ruin zamkowych, między innymi w Bierzgłowie, Brodnicy, Nowem, Radzynie Chełmińskim i Toruniu zostały zabezpieczone i utrwalone konserwatorsko oraz przystosowane do zwiedzania. Obiekty, pozostające obecnie nadal w ruinie lub będące w trakcie odbudowy bądź nieużytkowane lub użytkowane niewłaściwie, przewiduje się do pełnej rekonstrukcji, umożliwiającej ich wykorzystanie dla potrzeb kulturalnych i turystycznych, między innymi zamki w Barcianach, Działdowie, Giżycku, Ostródzie, Rynie, Świeciu, Sztumie i Szymbarku. Wszystkie pozostałe natomiast ruiny i szczątki zamkowe powinny otrzymać odpowiednie zabezpieczenie konserwatorskie i w postaci utrwalonej być przystosowane do zwiedzania. W obiektach najbardziej wartościowych i najlepiej zachowanych zaleca się organizowanie różnych imprez historycznych i regionalnych typu "światło i dźwięk" jak turniejów rycerskich, plenerowych inscenizacji teatralnych, muzycznych i poetyckich itp. na wzór imprez odbywających się dotychczas sporadycznie w Malborku, Golubiu-Dobrzynie i Toruniu.

Przy proponowanym szlaku wysokostandardowa baza hotelowa znajduje się obecnie w Gdańsku, Mrągowie, Olsztynie i Toruniu. Ponadto obiekty hotelarskie, rekomendowane cudzoziemcom, występują w Białym Borze, Bytowie, Chojnicach, Człuchowie, Elblągu, Fromborku, Giżycku, Grudziądzu, Iławie, Kadynach, Kętrzynie, Kwidzynie, Lęborku, Lidzbarku Warmińskim, Malborku, Nidzicy, Olsztynku, Ostródzie, Rynie, Szczytnie, Tucholi i Węgorzewie.

Zgodnie z przedstawioną wcześniej koncepcją rozbudowy bazy recepcyjnej, nowe obiekty hotelarskie, obsługujące ruch wycieczkowy na wyznaczonej trasie turystycznej, proponuje się w Elblągu, Gdańsku, Giżycku, Grudziądzu, Iławie, Malborku, Olsztynie i Toruniu. Ponadto zakłada się wykorzystanie istniejących hoteli komunalnych po ich odpowiedniej rozbudowie i modernizacji, między innymi w Bytowie, Człuchowie, Gniewie i Lidzbarku Warmińskim.

Ważniejsze miejscowości o tradycji krzyżackiej

Gdańsk - niegdyś siedziba komtura i zamek krzyżacki, tzw. Nowe Miasto fundacji krzyżackiej /1380/; cenne zespoły świeckiej i sakralnej architektury gotyckiej; zespoły średniowiecznych murów obronnych i fortyfikacji nowożytnych

Toruń - Stare i Nowe Miasto lokacji krzyżackiej /1233 i 1261/; krzyżacki zamek gotycki /1255/, zachowane mury i wieża; cenny zespół sakralnej i świeckiej architektury średniowiecznej; Dom Kopernika; fortyfikacje twierdzy toruńskiej /17-20 w./

Barciany - zamek krzyżacki /14 w./, częściowo zachowany, obecnie PGR; kościół gotycki /14 w./

Bezławki - zamek krzyżacki /14 w./, zachowany w całości i zamieniony na kościół ewangelicki, nieużytkowany

Bierzgłowo - zamek krzyżacki /13 w./, zachowany częściowo, w ruinie; kościół gotycki /13 w./

Braniewo - ruiny zamku biskupów warmińskich /13 w./, zachowana wieża bramna; poprzednio krzyżacki zamek drewniany /1240/; d. kościół ewangelicki /19 w./

Brodnica - ruiny krzyżackiego zamku /14 w./, zachowana wieża; fragmenty murów miejskich z bramą i wieżą; gotycki kościół i pozostałości ratusza /14 w./

Bytów - zamek krzyżacki /14 w./, odrestaurowany, muzeum; kościół neogotycki /19 w./

Chełmno - ważny ośrodek państwa krzyżackiego /1230/; Akademia Chełmińska /1386/; zespół średniowiecznych murów obronnych /14-15 w./; zespoły gotyckich obiektów sakralnych /13-14 w./, ratusz renesansowy

Człuchów - zamek krzyżacki /15 w./, zachowany częściowo, odbudowana wieża, ekspozycja muzealna

Dabrówno - ruiny zamku krzyżackiego /14 w./, przebudowanego przez Finckensteinów na rezydencję barokową, planowane zabezpieczenie konserwatorskie

Działdowo - zamek krzyżacki /14 w./ w trakcie odbudowy; kościół ewangelicki /14 w./

Elbląg - resztki zamku krzyżackiego /13 w./, siedziba krajowego mistrza zakonu; gotyckie budowle sakralne /13-14 w./

Frombork - warowny zespół katedralny /14 w./, siedziba biskupstwa i kapituły warmińskiej; muzeum M.Kopernika

Giżycko - zamek krzyżacki /14-16 w./, zachowany budynek główny, nieużytkowany; Twierdza Boyen i kościół ewangelicki /19 w./

Gniew - zamek krzyżacki /13 w./ w odbudowie; kościół gotycki /14 w./

Golub-Dobrzyń - gotycki zamek krzyżacki /14 w./, przebudowany w stylu renesansowym, obecnie muzeum i dom wycieczkowy; kościół gotycki /13-14 w./

Grudziądz - miasto lokacji krzyżackiej; bastionowe obwarowania twierdzy pruskiej /18 w./, gotyckie obiekty sakralne

Grunwald - bitwa polsko-krzyżacka /1410/, pomnik

Kadyny - posiadłość J. Bażyńskiego, przywódcy Związku Pruskiego;
pałac /17 w./ i stadnina koni

Kętrzyn - zamek krzyżacki /14 w./, obecnie muzeum; kościół
gotycki /14 w./; neogotycka loża masonska /19 w./

Kowalewo Pomorskie - ruiny zamku krzyżackiego /13 w./, kościół
gotycki /14 w./

Kurzetnik - ruiny zamku biskupów chełmińskich /13-14 w./;
kościół o tradycji gotyckiej

Kwidzyn - miasto lokacji krzyżackiej; zespół zamkowo-katedralny
kapituły pomezkańskiej /14 w./, obecnie muzeum; mury obronne
/14 w./

Lębork - zamek krzyżacki /14 w./, zachowany częściowo, obecnie
muzeum; kościół o tradycji gotyckiej /15 w./

Lidzbark Warmiński - niegdyś zamek i osada krzyżacka /1240/;
gotycki zamek biskupów warmińskich /14 w./, obecnie muzeum;
kościół gotycki /14 w./; kościół poewangelicki /19 w./

Lubawa - ślady zamku biskupów chełmińskich, wymagające
zabezpieczenia konserwatorskiego

Malbork - stolica państwa zakonnego; zamek krzyżacki /13 w./,
siedziba konwentu i wielkiego mistrza zakonu, obecnie muzeum;
mury miejskie i ratusz gotycki /14 w./

Morąg - zamek krzyżacki /14 w./, częściowo zachowany, wymaga
prac konserwatorskich; kościół gotycki /14 w./; ratusz gotycki
/15 w./, muzeum J. G. Herdera

Nidzica - zamek krzyżacki /14 w./, z przedzamczem /16 w./,
obecnie dom kultury; ratusz gotycki /14 w./

Nowe - pozostałości zamku krzyżackiego /14 w./; kościoły gotyc-
kie /14 w./

Nowy Jasieniec - ruiny zamku krzyżackiego /14 w./, wymagające zabezpieczenia konserwatorskiego

Olsztyn - zamek kapituły warmińskiej /14 w./, obecnie muzeum; gotycki kościół katedralny /15 w./

Olsztynek - zamek krzyżacki /14 w./, częściowo zachowany, obecnie szkoła; park etnograficzny

Orneta - niegdyś zamek biskupów warmińskich; kościół gotycki /14 w./; d. kościół ewangelicki /19 w./

Ostróda - zamek krzyżacki /14 w./, w odbudowie; kościół gotycki /14 w./

Papowo Biskupie - częściowa ruina zamku krzyżackiego /13-14 w./

Pasłęk - zamek krzyżacki /14 w./, odbudowany, obecnie dom kultury; kościół gotycki /13 w./; mury miejskie z basztami i bramami /13-15 w./; ratusz gotycki /14 w./; drewniany kościół poewangelicki /16 w./

Pelplin - gotyckie opactwo cystersów /13 w./

Pieniężno - zamek kapituły warmińskiej /14 w./, w rekonstrukcji; kościół gotycki /14 w./

Przeźmark - ruiny zamku krzyżackiego /13 w./, częściowo rekonstruowany

Radzyń Chełmiński - zamek krzyżacki /14 w./, zachowany częściowo, w ruinie; kościół o tradycji gotyckiej /14 w./

Reszel - zamek kapituły warmińskiej /14 w./, obecnie muzeum; kościół gotycki /14 w./; most /14 w./; ratusz klasycystyczny /19 w./

Rogóżno - ruiny zamku krzyżackiego /14 w./, zachowana wieża i baszta; kościół gotycki /14 w./

Ryn - zamek krzyżacki /14 w./, zachowany w całości, planowana konserwacja i adaptacja na siedzibę Polsko-Niemieckiego

Towarzystwa Mazurskiego

Stara Kiszewa - ruiny zamku krzyżackiego /14 w./, zachowane podzamecze z bramą

Stębark - muzeum bitwy grunwaldzkiej; bitwa pod Tannenbergiem /1914/

Szczytno - zamek krzyżacki /14 w./, częściowo zachowany, wymaga konserwacji; kościół ewangelicki /15 w./

Sztum - zamek krzyżacki /14 w./ wymaga konserwacji; kościół poewangelicki /19 w./

Szymbark - zamek kapituły pomezańskiej /14 w./ w odbudowie

Świecie - ruiny zamku krzyżackiego /14 w./; ruiny fary gotyckiej /14 w./

Wabrzeźno - ruiny zamku biskupów chełmińskich /14 w./; kościół gotycki /14 w./; kościół poewangelicki /19 w./

Wegorzewo - zamek krzyżacki /14 w./, odbudowany; kościół /17 w./

Inne ważniejsze miejscowości

Gierłoż - ruiny kwatery wojennej Hitlera, muzeum

Kamieniec - barokowy zespół pałacowo-parkowy /18 w./; kościół poewangelicki /18 w./

Małdyty - Kanał Elbląski /1860/

Sztynort - barokowy zespół pałacowo-parkowy /18 w./

Święta Lipka - barokowy zespół klasztorny Jezuitów z założeniem odpustowym /17-18 w./, sanktuarium.

Literatura

- 1 - Auslandstourismus. Gruner + Jahr Merktanalyse 1990
- 2 - Bielicki S.: Informacja o stanie cmentarzy różnych wyznań w Polsce. W: Ochrona zabytkowych cmentarzy
- 3 - Bujalska B.: Informacja o cmentarzach wojennych z okresu I wojny światowej. W: Ochrona zabytkowych cmentarzy
- 4 - Cetwiński Cz.: Zabytki architektury województwa wrocławskiego. DOSiR Wrocław 1987
- 5 - Ciechowska G.: Lapidarium w Kozuchowie. W: Ochrona zabytkowych cmentarzy
- 6 - Cynalewski B.: Zamki i pałace Wielkopolski. KAW Poznań
- 7 - Czubiel L.: Zamki Warmii i Mazur. Pojezierze Olsztyn 1986
- 8 - Daczkowski Z., Skarbek-Wąsilewska E., Szpilewski S.: Zabytki województwa słupskiego. KAW Szczecin 1982
- 9 - Dąbrowski S.: Województwo opolskie. KAW 1981
- 10 - Dzieje Warmii i Mazur w zarysie. PWN Warszawa 1981
- 11 - Frodyma R.: Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w rejonie Beskidu Niskiego i Pogórza. SKPB Warszawa 1989
- 12 - Garbaczewski Z.: Szlakiem zamków piastowskich w Sudetach. Warszawa 1988
- 13 - Hause J.: Specyfika cmentarzy wyznania ewangelicko-augsburskiego w Polsce i problemy ochrony. W: Ochrona zabytkowych cmentarzy
- 14 - Historia Śląska. Oprac. zbiorowe. Ossolineum Wrocław 1960
- 15 - Kowalski S.: Zabytki województwa zielonogórskiego. LTN Zielona Góra 1987
- 16 - Krasuski J.: Polska i Niemcy. Dzieje wzajemnych stosunków politycznych. PIW Warszawa 1989

- 17 - Kucharski B.: Ziemia gorzowska. Przewodnik. Wyd. Poznańskie
Poznań 1981
- 18 - Kucharski B.: Ziemia szczecińska. Wyd. Poznańskie. Poznań 1988
- 19 - Lenkow E.: Na chwilę przed zagładą. Spotkania z zabytkami
1986 nr 5
- 20 - Lockert H.: Perspektywy rozwoju ruchu turystycznego do Polski
w ramach zjednoczonej Europy.
- 21 - Lorentz S.: Przewodnik po muzeach i zbiorach w Polsce.
Wyd. Interpress Warszawa 1982
- 22 - Lukas E.: Średniowieczne mury obronne na Pomorzu Zachodnim.
Wyd. Poznańskie. Poznań 1975
- 23 - Marcinek K., Prorok W.: Bystrzyca Kłodzka, Długopole-Zdrój,
Międzygórze i okolice. Sport i Turystyka Warszawa 1986
- 24 - Martynowski Z., Mazurski K.R.: Sudety. Ziemia Kłodzka i Góry
Opawskie. Sport i Turystyka Warszawa 1988
- 25 - Miasta polskie w tysiącleciu. Ossolineum Wrocław 1967
- 26 - Migracje zewnętrzne 1988. MSW Warszawa 1989
- 27 - Miniewicz J.: Czarny Szaniec w Pozezdrzu. Spotkania z zabyt-
kami 1986 nr 6
- 28 - Miniewicz J.: Ponura pętla i promieniowanie. Spotkania
z zabytkami 1988 nr 1
- 29 - Muzea w Polsce. Informator Ośrodka Dokumentacji Zabytków.
Oprac. zbiorowe. Warszawa 1986
- 30 - Ochrona zabytkowych cmentarzy. I-III Zjazd Konserwatorski.
Materiały zjazdowe. Halin 1980, 1981, 1983
- 31 - Pilch J.: Zabytki architektury Dolnego Śląska. Ossolineum
Wrocław 1978
- 32 - Piskorski Cz.: Pomorze Zachodnie. Sport i Turystyka Warszawa
1980

- 33 - Popiołek K.: Historia Śląska. Wyd. Śląsk Katowice 1984
- 34 - ~~Trasy~~ ^{Przyłeki} ~~zabytków~~ ^{M.} Ziemi Legnickiej. Wrocław 1980
- 35 - Radecki Z.: Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego. PWN Warszawa 1976
- 36 - Reisen in der Bundesrepublik Deutschland. Gruner + Jahr Marktanalyse 1990
- 37 - Rogalski M., Zambrowski M.: Fortyfikacja wczoraj i dziś. Wyd. MON Warszawa 1978
- 38 - Rogiński R.: Zamki i twierdze w Polsce. IWZZ Warszawa 1990
- 39 - Szarek B.W.: Kotlina Jeleniogórska. Wyd. PTTK Kraj Warszawa 1989
- 40 - Szczepański E.: Towarzystwo karkonoskie /1880-1945/. Śląski Labirynt Krajoznawczy. Wrocław 1989
- 41 - Sztuka Pomorza Zachodniego. Praca zbior. pod red. Z. Świechowskiego. PWN Warszawa 1973 /w tym: ~~Labuda~~ G.: Historyczne podstawy rozwoju sztuki Pomorza Zachodniego w okresie feudalizmu/
- 42 - Trierenberg H.: Reiseführer Schlesien. Berstadtverlag W.G. Korn Würzburg 1987
- 43 - Turystyka i wypoczynek w 1989 r. GUS Warszawa 1990.